

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 74 (16025) ♦ 1998 чылдың сентябрь 12, суббота ♦ Ат салган шагы 18.30 ♦ Садар өртээ 2000 рубль

АРГАЛАР ТЫПТЫ БЭЭР

Эрткен четверге Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың төп солуннарның, телевидение болгаш радионуң бөлүк журналистери-биле ужуражып, парлагга конференция-зын эрттирген.

—Чокта чаа болуп эрткен Федерация Чөвүлелиниң хуралына ооң киржикчилери Россияда тургустунуп келген политиктиг, экономиктиг болгаш саң-хөө байдалын канчаар-даа аажок дүшкүрлүг деп санааннар—деп, ужуражылганы эгелеп тура, Шериг-оол Дизижинович чугаалаан—РФ-тин Чазаның сөөлгү каш чылдарда чорудуп келгени реформаларынын угши кол нуруузунда шын болзажок, чамдык адырларга, саңгыя саң-хөө адырынга, канчуг улуг частырылгар кылдыңган. Ооң таарымча чок салдарын бөгүн көрүп турарывыс бо.

Мооң мурнундагы чылдарның практиказын алып чүве болза, регионнарның бюджеттерин тодарадып тура, планнаашкыны болгаш лимит хуваалдазын чүүл айы-биле кончуг хынамчалыг чорудуп, ылаңгыя деңгели кошкак регионнарже улуг кичээнгейни салып турган, ынчанмай канчаар, Россияның девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдэзи чаңгыс ай эвес, бай-шыраа-даа, яды-хожудангайлары-даа бар-ла болгай. А трансферт майгы оларны чаңгыс деңгеле таарып каапкан. Мындыг байдалда деңгел-шыдалы чүгээр деп санаттырып турган регионнар безин, дотациялыг девискээрлерже хуула бергеннер. Ажы-биле

алырга, амгы үеде аас-дылдыг, арга-хоргалыг, РФ-тин Чазанда, ылаңгыя Саң ямызында таныш-көрүш хол-баалыглар-ла акша-төгерикти ап үнер апарган шаг-дыр бо.

Ужуру болза, бо майыкче шилчириниң бетинде-ле "Бюджет харылзааларынын дугайында" хоойлуну, концепцияны база ол бүгүге хамааржыр доктаал-хоойлуларны хүлээп алып турган. Бо талазы-биле бис дөрт чыл чартык озалдаанывыс бо-дур. Улуг чазыгларның бирээзи ол.

—Мындыг байдалдан үнериниң оруктары бар бе?

—Амыдыралга үнер орук чок байдалдар турбас, кандыг-бир аргазы черле тыпты бээр. Чүнүн-даа мурунда РФ-тин Чазаның даргазын божу-дарый бадылап, сайыттар кабинетин хевирлеп доозары чугула. Ажы-биле алырга, РФ-тин Чазаа чүгле бодунун адресинге шүгүмчүлөдөр болгаш халажылгалар хүлээп алып дээрден башка, кол нуруузунда эрге чок Чазак-ла болгай. Ындыг төлээде оон ат-алдарын көдүрүп, эргелерин калбартып, черле ынчаш эрге-чагырганын яны-бүрү адырларынын аразына бүрүн эргелерин эде хуваалдазын, кызыгаарлаашкынын чорудары чугула.

Тургустунуп келген дүшкүрлүг саң-хөө байдалындан үнериниң 3 оруу бар деп чамдык улус чугаалажып турар. Ол кандыг ындыг оруктарыл?

1. Немей акшаларны парлааш, үлеп бээри;
2. "Акша чок" деп чарлааш, бо-ла хевээр олуруптары;
3. Далашпайн, базым бүрүзүн, хынап алгаш, боттуң иш-

тики куралвырларын моон-неп, чонну иштики рыноктуң камгалалынче көдүрери.

Баштайгы орукту эдерип, четпейн турар 40 млрд. хире рубльди немей парлааш, чонга үлеп берип, контролыдаттынып турар акша эмиссия-зын чорудуп болбайн аан. Ынчалза-даа ол гиперинфляциянын айылынга, өртекттерин канчаар-даа аажок өзүлдезинге чедирип болур. Ийги орук—чурттун экономиканын буураашкынынга, Россиянын буураашкынынга чедирип болур. Ушкү орук эң не таарымчалы ол болгу дег. Бүдүрүлгени деткивишаан, көпөөк бүрүзүн санап, бюджеттин чүүл бүрүзүн анализ-тээр херек.

—Бистиң республикамыста кандыг хемчеглер алдынып турарыл? Күрүне курлавырынын байдалы кандыгыл?

—ТР-ниң Чазаа РФ-тин Чазан мурнап, бюджеттин орулгалыг баазанын өстүрериниң талазы-биле, ажил-агыйжы эвес база күрүне саң-хөөзүн самчыгдар чорукка удур хемчеглерни шагда-ла ап чорудуп эгелээн. Ийе, билдингир бо болушкуннарнын түннелинде ажалга банкыларында акша салышкыннарлыг кижилер дүвүрөп эгелээн. Ол салыкчыларын кол нуруузу бистиң улуг назылыг кижилеривис болгай. Бо чылдын 7 айларынын дургузунда ажалга банкызынга салыкчыларнын 80 млн. рубль акша салышкыннары турган, үш неделенин дургузунда 6 млн. рубльди уштуп апарган. Ооң чылдагааны билдингир-ле болгай: улус аш-чемни курлавырлап ап эгелээн. Чазак салыкчыларнын акша салышкыннарын

индексаастаарынын дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Күрүне курлавыры четчир. Ону чонга чедиштир үлээриниң арга-дуржулгазы база бисте бар. 1989, 90, 93 чылдарда барааннар чедишпес турганын сакты-дыр боор силер. Ынчангы дег эргежок чугула хүн бүрүнүн хереглел барааннарынын даңзызын тургузар бис. Оон ангыда, республиканың иштинге өртекттерин кайы-хамаанчок өзүлдэзин болдурбас бис. Чайгаар бүткен монополистерниң продукциязынга: кывар-чаар чүүлге, коммунал ачы-дуза чедирилгезинге өртекттер өспес. Боттуң бүдүрүп үндүрген продукцияларга: сүт, далган, эт болгаш өске-даа барааннар өртекттер база өспес. Бисте аш-чем барааннарынын 73 хуузу боттуу болуп турда, өртекттерни өстүрбезиниң аргазы бар.

Чурттакчы чоннуң түреңги кезээнге дуза чедирерин уламчылар. Ол хемчеглерни чер-черлерде чорудуп эгелей берген. А пенсияларга хамаарыштыр байдал мындыг. Россиянын Пенсия фондузунда пенсия акшазын үлепки дег хөреңги бар, ынчалза-даа ооң яны-бүрү өрелери дээш банкыда агар санын хаап каапкан. Ындыг болзажок, пенсионерлерге бараан-сараанны, эм-танны даңзы өзүгаар үлээри организаттатынган. Уруглар пособиелериниң талазы-биле Россиянын нити өрөзи 17 млрд. рубль, байдал мындыг болзажок, ону кезик-чамдыктап дуглап тур бис.

А. АЛАШ.

ЧАА КАНДИДАТТЫ

САНАЛДААН

Россия Федерациязынын Президентизи Б. Н. Ельцин РФ-тин Чазак Даргазынын албан-дужаалыга чаа кандидатты адаан болгаш ону бадылады-биле Күрүне Думазына чагаа чоруткан. Бо албан-дужаалга үш кордакчыны: Черномырдинни, Лужковту, Примаковту киирген турган. Лужков боду ойталаан, Черномырдин Күрүне Думазына ийи удаа бадыладып чадааш, кандидатуразын эки тура-биле жуулган. Ынчангыш РФ-тин Президентизи РФ-тин Даштыкы херектер ямызынын сайыдынын хүлээлгезин күүседип турган Е. М. Примаковту Чазак Даргазынын албан-дужаалыга кандидат кылдыр киирген.

Евгений Максимович Примаков профессионал политик, кандыг-даа политиктиг партия, фракция-биле харылзаа тутпайн турар. Күрүне Думазы Примаковтун артык күштүүн демдегелп турар. Ол 1953 чылда журналист ажил-биле күш-ажылчы намдарын эгелээн. Чөөн чүк чурттаарынын талазы-биле специалист-эртемден, 1979 чылда академик болган, РФ-тин Даштыкы херектер ямызынын сайыдынга 1989 чылдан бээр ажыдап келген. РФКП, "Яблоко", "Улусчу эрге-чагырга" партия, шимчээшкиннер ону деткип турда, чүгле РЛДП, ооң даргазы В. Жириновский удурланып турар.

В. С. Черномырдин Чазак Даргазынга ийи удаа бадыладып чадааш, элээн хомудан хире: "Мен Россияга тайып дүжер даш эвес мен..." деп ол интервью берип тура чугаалаан.

ПАРАЛАГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНГА ЧУГААЛАШКАН

Хүндүлүг номчукчу!

Ийи неделя ажыг үеде үнмээн, "Шын" солун бөгүн Силерниң өг-бүлелеринерге база катап чедип келген. Үнмейн турган чылдагааны-выс — типографияга өрөвис 200 муң ашкан. Ооң хараазындан, типография солун парлаар будук база өске-даа чугула херекселдер садып алып аргазы чок апарган.

Бистиң бо бергедеэшкиннеривисти Президент Ш. Д. Ооржак өөренип көргөш, сентябрь 10-да солуннарның редакторларын, типография директору Р. К. Ооржакты база харысалгалыг ямылдарнын даргаларын чыып, ажык чугааны кылган. Шериг-оол Дизижинович ийи улуг солуннар талазы-биле саналоналдарны дыңнааш, "чуртта тургустунуп турар бүгү-ле чүүлдерни чон шын дыңнап, номчуур, шын информацияны алып ужурулуг" деп чугаалааш, солуннарны акшаландыры-биле Саң-хөө ямызынын даргазынын оралакчызы Т. Григорьевага дааскан.

Үе берге, акша-төгерики чеже-даа берге болза, Президент Ш. Д. Ооржактың биске чедирген дузазы дээш Силерниң өмүнээндерден четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок, хүндүлүг номчукчу.

Светлана МОНГУШ.

"Шын" солунунун кол редактору.

Сентябрь 9-та Тыва Республиканың Чазак Баштыңынын оралакчызы А. И. Очур журналистер-биле парлагга конференциязын эрттирген. Аңаа чуртта тургустунуп келген кризистиг байдалды алып эрттеринге бюджеттен дашкаар фондуларнын ачы-дузазынын дугайында айтырыгны чугаалашкан. Кандыг-даа байдалда чоннуң социал камгалалынын магадылалы турар ужурулуг, күрүненин онза сагыш салып айтырыгларынын бирээзи ол болгай. Тыванын чурттакчы чонунун социал камгалалын, социал хандырылганын чогумчудар ажыл кичээнгейде. Москвадан, Россиянын Чазандан акшаландырышкын саадап турары-биле республиканың бюджеттен дашкаар фондуларынын ажылы база нарыдап турары билдингир. Ынчангыш оларнын ажилына хамаарыштыр чамдык чөптүг эвес чугаалар үнүп турар. Ынчангыш оларнын ажил-чорудулганын болгаш улус-чонга амыдырап-чурттаарынын байдалын чингедиринге киирип турар үдүг-хуузу тодарадыры-биле бо парлагга конференциязынга ук фондуларнын удуртукчуларын чалап, оларны дыңнаан. ТР-нин

Чазак Баштыңынын оралакчызы-биле кады Россиянын социал камгалал фондузунун Тывада девискээр салбырынын даргазы Сергей Маады, Россиянын пенсия фондузунун Тыва Республика эргелелинин эргелекчизиниң оралакчызы Татьяна Намчак база республиканың медицина камгалалынын фондузунун даргазы Галина Зырьянова олар журналистерниң айтырыгларына харылавышаан, боттарынын ажил-херектерин биле таныштырган.

Сергей МААДЫ:—Бо берге үеде бистиң фонд чонга болур-чогуур дузаны көргүспүшаан, мурнунда салдынган сорулгазын күүседир дээш ажылдап турар. Үе нарыдап турза-даа, 1997 чылда өре чок үнген бис. Ынчалза-даа 1998 чылда социал камгалал дадыры чонга төлеп бээр ужурулуг түнүвүске оранчок четпес. Ынчангыш уругларга ай санында бээр пособиени эвес, а чүгле божаан иелерин мөөң акшазын, 1,5 хар чедир чаш уругларнын пособиезин, уругларнын чайгы дыштанылганынын акшаландырышкынын база орнукушудлга акшазын төлеп бээринче кичээнгейни угландырып турар бис. Ажылдап турар

кижилерге оларнын аарып турган үезинин ажил төлөвтуриниң акшазын арткан акшавыстын шаан барымдаалап төлеп турар бис. Тыва республиканың Чазаа бистиң фондуну деткип, Россиянын Чазандан акша дилеп алырынга дузаны көргүзүп келди.

Галина ЗЫРЬЯНОВА:—Медицина камгалалынын фондузунун кол-ла сорулгазы — чонну четчир санның эм-таң-биле хандылары болур. Ынчалза-даа үенин байдалынын айы-биле биске дөрт хамаарышпас-даа ажилдарны кылып тур бис. Акша-төгериктин чедишпези-биле чугула херек эм-таң садып алып арга чок. Ынчалза-даа бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, эмнелгелерниң ажылын уламчылап, чоннуң кады дээш демисел чоруп турар. Удавас одалга сезону эгелээр. Ынчангыш бистиң фонд Кызылдын хөмүр-даш президенти-биле дугурушкаш, тускай керээни чаргаш, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Эрзин кожууннарже удур-дедир санажылга-биле 40-ден 80 тонна чедир хөмүр-дашты чоруткан.

Татьяна НАМЧАК:—Республиканың пенсионерлеринге пенсия төлевири саадап

турары билдингир херек. Акшаландырышкын чок, организация, бүдүрүлгелер пенсия фондузунче шилчилге чорутпайн турар. Эрткен чылын база бо чылдың эгезинде байдал ындыг багай эвес турган. А ам чүгле кирген акшанын шаа-биле пенсияны үлээр ужурга таваржып турар бис. А кирип турар акшанын түңү чоенчиг. Ынчангыш пенсионерлерниң берге байдалын билип, оларга дузалаарынын аргаларын тып тур бис. Албан организация, бүдүрүлгелер-биле керээ чаргаш, бистиң фонду эшчилдир ужурулуг түнүнге боттарынын продукциязын бээр кылдыр дугуруштувус. Чижээлээрге, хлеб заводу хлевин, хөмүр-даш президенти хөмүрүн бээр дээн ышкаш. Ындыг ажылды бир дугаар чорудуп турар, мурнуку дуржулга чогуңдан берге-дээшкиннерге таваржып тур бис. Талон үлелгезинин үезинде хөй бастыктажышкыннар кырган кижилерге кайы-хире бергезин билип турар бис, ынчалза-даа амдызында өске арга чок бооп турары-биле эпчок чүүлдер дээш пенсионерлерге буруувус миннир апаар бис.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

***

Пенсиялар төлээри саадап турарындан пенсионерлерниң материалдыг байдалы дыка баксыраанын Тыва Республиканың Чазаа демдегледип турар. Республикада пенсиялар төлээрин 1998 чылдын март айга чедир чогуур үезинде, долу хемчээлге боттандырып келген. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның күженишкисиниң түңнелинде 1997 чылдын ноябрь, декабрь айларының шалың орезин дуглаары-биле 1997 чылдын декабрь айда хуузун төлевес чээли акшаны алган. Ооң ачызында РФ-тиң Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырында 39,9 млн. рубль курлавырны тургускан, ол акша 1998 чылче база шилчээп, ынчангаш 1998 чылдын эгезинде 1,5 айның пенсияларын төлээн.

Амгы үеде июнь, июль айларның пенсияларын төлөөр болгаш ол талазы-биле өре 46,2 млн. рубль бооп турар. Пенсия фондузунун салбыры бюджетти тургузуп турар үеде орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле санаашкыны шын эвес кылган, хууда орулгаларны болгаш дотацияларны хемчээлин баш удур көөрдө, хууда орулгаларны хемчээлин улгаттыргаш, РФ-тиң Пенсия фондузундан алыр хорөгенин хемчээлин кызырганы илерээн. 1994 чылдан бээр хууда орулгаларны кирип турарын анализтеп көөрге, күш-ажыл төлевиринин фонду озүлдөзү чок турда, хууда орулгаларны озүлдөзүн 3,8 катап улгаттыр көргөн. Күш-ажыл төлевиринин фондузун 138 млн. рубльге улгаттырып каарга, Пенсия фондузу 40 млн. рубльди чедир албайн барган. 1998 чылдын 7 айларында камгаладылга дадывырларының чыылдазы баш удур көргенин 36,5 хуу, а дотациялар — 42 хуу болган. Россияның Пенсия фондузу республикага ай санаанда-ла 5,2 млн. рубльди шилчидип турар, а хууда орулгаларыбыс 12,5 млн. рубль бооп турар. Орулгаларның ниити түнү 17,7 млн. рубль азы пенсияларга төлээр ниити түнүн 61 хуузу бооп турар. 1998 чылдын ийги чар-

тында хууда орулгаларны үштүң бир кезин дуглаар дугайында ТР-ниң Президентизиниң биле дугуржулга чедип алдынган, өскези дуглатынмаан. Тывада Пенсия салбыры РФ-тиң Пенсия фондузунга бюджет камгалап тургаш, ай санаанда-ла хууда кирип алыр орулгаларны хемчээлин 22,6 млн. рубльге доктааткан, а 1998 чылдын 6 айларында чүгле 4,5 млн. рубльди чыып алган, бо дээрге, 1994 чылдын деңнели-дир, ол дугайы ТР-ниң Президентизинге-даа, Чазаакка-даа дыңнатпаан.

Эрге-хоойлу баазаны сайзыраңгай эвес болганындан Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбыры Тыва Республиканың Чазааның, Дээди Хуралының контролюнга кирбейн турар.

Пенсиялар төлээри мынчаар тадап турда-ла РФ-тиң Пенсия фондузунун тыва Республика талазы-биле салбырының ажилдакчылары боттарының шалың чогуур үезинде ап турарлар. Салбырның эргелеп аппаратын РФ-тиң Пенсия фондузунун берип турары лимиттерге үндөзүлүш, камгаладылга дадывырларының хорөгизин биле акшаландырып келген. 1998 чылда аппаратты тударынга РФ-тиң Пенсия фондузунун бадылааны сметазы чок болган. Кожууннар салбырлары тударынга 743 муң рубльди, шалың төлээринге 520 муң рубльди артыкка чарыгдан. РФ-тиң Пенсия фондузунун баштаар чериниң январь-бүрү айтыгыштарына чылдагааннап алгаш, Тывада пенсия фондузунун салбыры боттарының ажилдакчыларына компенсацияларны, тодаргайлаарга, бир ажилдакчының бир айда чененириале 149 рубльди, ажил-агый хандырылга ажилдакчыларына айда-ла ортумаа-биле 246 рубльди, январь-бүрү шаңналдар кылдыр 242 рубльди төлеп турар.

Пенсиялар төлеп бээр хорөгү үзүп бээр дугайында айтыргыны шийтпирлээр биле РФ-тиң Пенсия фондузунче командировкалап баа-

рының эргежок чугула апарганының дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң чангыс удаа эвес берип келген айтыгыштарының салбырның удуртукчулары күүсетпээн.

Бүдүн чартык чыл бурунгаар пенсия төлевириниң байдалы эки турган, чүге дие, күүсекчи органнар ол ажилды шын башкарып турган. Чангыс аай фондуу тургусканының соонда бо ажил сулараан.

Пенсия төлээринде тургустунуп келген берге байдалдан уштунар болгаш 1998 чылдын бюджетин орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле салбырның болдурган частырыгыларын чайладыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болзо:

1. 1998 чылдын баш удур бюджетин орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле тургузар үеде болдурган частырыгыларны база камгаладылга дадывырлары чыырын көвүдөдир база хуусаазы эрткен өрелерин дуглаарының талазы-биле хемчеглерни албааны дээш Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырның ажылын багай деп санаар.

2. Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырның эргелекчизи В.О. Оюнун аарып турарын барымдаалааш, ук ажилга оң ажилдаар, ажилдавааның дугайында айтыргыны ажилче үнерге чугаалажыр.

3. Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырның эргелекчизиниң оралакчызы Т.С. Намчакты ажылындан хостаар дугайында делеги РФ-тиң Пенсия фондузунче кириер.

4. Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырның экономиктиг килдис начальнигинин албан-дужаалына Н. Д. Копуштуң моон соңгаар ажилдаарының дугайында айтыргыны өөренип көөрүн РФ-тиң Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырынга дагыр.

5. Россия Федерациязының Пенсия фондузундан пенсиялар төлээринге бээр дотацияның хемчээлин улгаттырар талазы-биле ажилды РФ-тиң Пенсия фондузунга уламчылаарын Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельниковка, Тыва Республиканың Чазак Баштынының оралакчызы А. И. Очурга дагыр.

6. Кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргалары, Кадык камгалап, эмнер болгаш техниктиг хандырылга яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Б. К. Күдерек, Даштыкы экономиктиг харылзаалар, садыг болгаш делегей харылзаалар яамызының сайыдының оралакчызы, садыг департаментизиниң начальниги В. В. Брокерт пенсионерлерге оларның пенсиязының күсели-биле продуктулар болгаш эм аймаа берип садар магазиннерин, аптекаларны тургузарына дузаны кадар.

7. Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбыры (Оюн), Тыва Республика талазы-биле күрүнениң үндүрүг инспекциязы-биле кады (Сат) пенсия фондузунга камгаладылга дадывырлары чогуур үезинде долузу-биле чыырын база төлээриниң сонгаарладып болбас хемчеглерин алыр.

8. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди (Байыр-оол):

бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парладыр;

Тыва Республиканың чазак аппаратының социал хөгжүлдө департаментизи-биле кады республикада пенсия төлевириниң байдалын тайылбырлаары-биле "төгерик столду" 1998 чылдын август 29-ка чедир организаастаар.

9. Бо доктаалдын күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазаак Баштынының оралакчызы А. И. Очурга дагыр.

Ш. ООРЖАК.

ТР-ниң Президентизинге, Чазаакка болгаш республиканың чурттакчыларына хамаарыштыр массалыг информация чепсектеринге Кызыл хоорай чагыргазының даргазы А. Кашинниң кылган чугааларына хамаарыштыр Барыин-Хемчик кожун-активниң хуралы чоокта чаа болуп эрткен болгаш оң киржикчилери дараазында кыйгыргыны хүлээп алган.

Кожуун активиниң хуралының киржикчилери дээрги Кашинниң массалыг информация чепсектеринге кылып турар ужур-дүрүм чок хөдөлишкисинерин болгаш чугааларын буруу шаап турар. Республикада оппозиция солуннарның, ылаңгыя "Тува ТВ Информ", "Центр Азии", база хуу "Тува ТВ" телеканалды ажылдагышаан, дээрги Кашин бодунуң хой сангың чүүлдеринге болгаш интервьюларына үргүлчү ТР-ниң Президентизин болгаш Чазаан кирге бороп келген. Хоорай чагыргазының бүгү-ле чепсектеринге Чазаакты буруудадып, караткан чүүлдер ук солуннарның номер бүрүзүнде, телеканалдын үндүрүлгелеринде костүп кээп турар. Кашинниң болгаш ооң чангыс үзел-бодалдыг өөрү С. Конвизин, Г. Эптин республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның, тус черниң чурттакчыларының адресинге кылгылаан сепаратист, экстремисчи кыйгыргылары,

Барыин-хемчикчилерниң кыйгыргыны

БУРУУ ШААП ТУР БИС

дорамчылаашкынының чүүлдери республиканың хой националдыг чонунун сонуургалының быжыгарына болгаш сайзыраарына, Тыва Республиканың күрүне тургузуунун быжыгарына шаптык болуп, харын-даа политиктиг болгаш социал байдалды чидиглендирип, националдар аразында харылзааларны дүшкүрлендирип турар. Ол дугайында С. Конвизин, А. Пермякованың, Г. Эптин, А. Гавриловтун солуннарга парлаттырган чүүлдери, А. Кашинниң "Тува ТВ Информ" солунга берген интервьюзу херечилеп турар. Ук чүүлдерниң авторлары январь-бүрү кадар аргалары ажылап, чонну будалдырыры биле Чазаактың албан-езунун документтеринден фразаларны алгаш, оларга немей тайылбырларын кирибишаан, боттарының бодалдары-биле көңүс аңгы кылдыр өскертип турар.

Бо чылдын май 5-те "Тува ТВ" каналга А. Кашинниң интервьюзунга Кызылды Красноярск крайга кадары-биле референдум эрттирер дугайында чугааны республиканың чонунга хамаарыштыр дорамчылаашкын хевирлиг болуп турар. Россия Федерациязының Конституциязының

67 чүүлүнге, Тыва Республиканың Конституциязының 5 чүүлүнге дүүштүр Кашинниң ыңдыг айтырыг тургузар эргези чок — ол дээрге республика референдумунун харылаар айтыры-дыр. ТР-ниң Конституциязының 4 чүүлүнде Тыва Республиканың девискээрин оон чонунун чопшээрели чокка өскертип болбас деп бижип турар. Бистер, барыин-хемчикчилер, Кашинниң ыңдыг хевирлиг идеязын буруу шаап тур бис. Оон оозу кажан-даа бүтпес.

Соңгулда мурнуң агитациязының үезинде Кашинниң кажар, хой чүве азаар чоруу 1998 чылдын апрель 5-те эрткен сонгулдаалар соонда хенертен өскерилген. Ооң чугаазы-биле алырга, ам оон ажилына ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаактап турар апарган. Ол база Президент болгаш Чазаакке ээлчеглиг халдаашкынар болур.

күштү үндүрүд турарын билер бис.

Республиканың чурттакчылары орус болгаш өске-даа националдыг кижилер-биле республиканың болгаш оң найысылалының салым-чолу дээш оларның сагыш човаашкынына демнешип, телевидениеге болгаш парлалгага кылган чугааларын, парлаан чүүлдерин деткип турар бис.

Үстүнде айтыттырган чүүлдерни болгаш 1998 чылдын август 11-де кожуунун хойнитизиниң удуртукчуларының, база ол ышкаш 1998 чылдын август 24-те кожуун активиниң хуралдарына кылган илеткелдерни барымдаавышаан, бистер, барыин-хемчикчилер, А.Кашинниң массалыг информация чепсектеринге республиканың чонунга хамаарыштыр чугааларын, чүүлдерин, ТР-ниң Президентизинге болгаш Чазаанга хамаарыштыр шын эвес хөдөлишкисинерин буруу шаап тур бис. Ынчангаш бистин негээривис болзо:

1. Кызыл хоорайның чагыргазы Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа-биле сырый харылзааны тудар ужурлуг. Чүгле ыңдыг саварылгада республиканың чону келир үеде бүзүрелдиг болур.

2. А.Кашинниң хоорай чагыргазының ажил-херээн удуртуп турарының баштайгы түннелдерин үндүрүп, оон сонгулда мурнунда программаны бодунуң сонгукчуларының мурнунга кылган аазашкынарны анализтевишаан, чогуур хемчеглерни алыр үе келбээн бе? Бир эвес Кызыл хоорайның мэри болгаш ооң командазы моон-даа сонгаар Президентиге болгаш Чазаакка удур туржур болза, республиканың чурттакчылары хоойлу езугаар аңаа бүзүрөвейн турарын илереди, ону халаарын дилээр алаар-дыр.

3. Сөстүн хостуун шын эвес ажылаары хоойлу езугаар харысалгага онааттынар ужурлуг. ТР-ниң Президентизин, Чазаан өй-хемчээл чокка нүгүлдөп, карартып, республиканың чонунун ат-алдарын куду көрүп турар чамдык массалыг информация чепсектеринге хамаарыштыр чогуур түннелдерни үндүрер. Кожуун активиниң хуралының даасканы-биле оон өмү-нээзинден

И. ИДАМ-СОЮН.

Барыин-Хемчик кожун чагыргазының даргазы, В. МОНГУШ, ТР-ниң Президентизиниң Барыин-Хемчик кожунда бүрүн эргелиг төлээлекчизи.

ХУРАЛДААЛЫҢАРАМ

Кандыг-даа айтырылгы улус кижиге келир боор-дур. Оларның айтырылгын хандылар, чагылгарын күүседир, чоруун чогулар дээш, дыр-баңнаар, апаар. Мени Тожуну эки билер кижиге деп дыңнааш, АКШ-тан Брайн деп кижиге келирге, ол-ла хүн тайга тожуларынга ужураштыргаш, ивижилерге чоруптум. Ол эртемден келир чылын база бодунуң ажилын уламчылаар дээрзин дыңнатты.

Эмчилерге шинчидерде, ламаларга болгаш хамнарга баарда, янзы-бүрү өөредилге болгаш албан черлеринге кирерде, өг-бүлө, садыг-най-маа болгаш өске-даа айтырылгылар шийтпирлээрде арга-суме, боттуг дуза-херек. Чамдык кижилер баар организацианың кайда турарын билбес, оң удуртукчузун танывас, чок-ла болза билдиришкни бижип шыдавас боор-дур. А хамык бергелерни эрткеш, чоруун чогулар-даа алган боор. Ындыг кижилерниң өөрүшкүзүн чүү дээр боор оңу!

Найысылалывыста чүс-чүс организациаларның иштинден бодунуң хуураалыгын күүсетпейн, чоннуң негелдезин хандырбайн шуут ажил чок турар чаңгыс албан чери бар — политиктиг репрессияга таварышканның "Мемориал" (Буяннылар) ниитилели. Чүгле бо чайын безин меңээ келген каш-даа кижини ынаар чоруттум, чамдыктарын эдертип алгаш чеди-

рип-даа турдум, а түнел чүү-даа чок.

Ачам-биле кады шийттирген Соколов Албанчы Доймактын оғлу инвалид Маадыр-оол меңээ дөрт катап келди. "Мемориалга" баштай чедиреримге, даргавыс Александра Балажыковна-даа, музей эргелекчизи Монгуш Седиваевич-даа чок болду. Оң соонда база бир чедиреримге, ажил шагының үезинде ол шоочалыг болду. Маадыр-оол катап келирге, даргаларымының бажыңыч чорудуптум. Каш хонганда, "кандыг-даа дуза чедирип шыдавас, аарыг-аржык болгаш бертик-межел улус болду" деп келди.

"Мемориалга" бир эгенчиг байдалга база таварышканы мен. "Контр" аът Эзир-Кара-ның ээзи Соян Сандамаа-ның салгалы болур чеди кижиге музей көөр дээш, мээң бажыңымга келди. Оларны эдертип алгаш, "Мемориалдын" музейинге чеде бээримге, мээң Эзир-Карага болгаш репрессиялаткан соянарга хамаарыштыр кылган ийи стенимден кижиге көөр чүве артаан болду. Ховар чуруктарның хой кезин чок, артканарны орбак, балалчак, стенимдин будуу карталып, былчакталып калган. Даргаларымыс база чок, таңныылдына өөрү боор, беш оол компьютер ойнап, таакпылаан, чемненген олур. Ыдыктыг бажыңың мынчап барганынга хараадаан улус канчаар, дораан үнүп чоруптувас. Хайы-

раан стенилер катап тургустунар ирги бе, анаа харыс бээр кижиге чок деп түннедизис. Ырактан музей көөр деп келген улустуң күзели ынчаар бүтпейн барган.

Политиктиг репрессияга таварышкан ачаларынга хамаарылгалыг айтырыг тургузуп келген каш-даа кижини ээн музейге чедирер, оң чуттуг иштин көргүзөр ужурга каш удаа таварышкыладым. Өвүр чурттуг Маны-Кара Салчак, Чоон-Хемчиктен Кандан Сотпа, Кызылдан Дамба Кашин, Тес-Хемден Светлана Эртине болгаш мээң ажилдаар черимге болгаш бажыңымга келгилээн өске-даа улусту ниитилелдин бажыңыңа чедирип-даа, ынаар боттарын чорудуп-даа турдум. Соолүнде ужуражырымга, оларның аразында херээп бүдүрүп алган чаңгыс-даа кижиге чок болду. Хилинчекке өскен улус, бо "Мемориалдын" ажилдавастаанынга хараадап, ам-даа хилинчектенмишаан. Ындыг албан чериниң херээ бар бе?

Ачамның 90 харлаанын, кадайымын кырган-ачазы Иргит Топчут-Ловун Кур-Чалаңның мугур 100 харлаанын демдеглеп, оларның төрөөн черлеринге ниитилелдин ужуражылгаларын эрттирерин каш-даа катап сүмелзээн мен — даргаларымыңдыг пропаганда ажилын херекке албаан. Кара-бажыңдан амылыг келген, ам-даа адакчиик чурттап чоруур Оюн Тарыма, Соян Баадыр-Хөө суг-

ларның 80 харлаанын бо даргаларымыс организаствайн, чүгле чалалга манап орда, үе эрткен. А комиссар Күжүгет Серенниң юбилейинге оң оғлу Улар машиналыг чалап кээрге, ийи дарганың бирээзи безин барбаан, ойталаан болгай.

3-4 чыл бурунгаар Александр Балажыковнаны "Мемориал" ниитилелдин даргавыс, а Монгуш Седиваевичини репрессиялатканын музейиниң эргелекчизи кылдыр улуг идегел-биле сонгуп алган бис. Ол-ла. Оң бээр чаңгыс-даа катап хуралдап, ажилымыс чугаалажып көрбээн бис. "Мемориал" баштаар чериниң кежигүнери, мээң эрттирилээн ужуражылгаларымын болгаш кичээлдеримни санавакса, ажил кылбаан бис. Удуртулга чок болганда, хурал безин эрттирип көрбедизис. Баштаар чер кежигүнери хурал кылырын чугаалажырын үргүлчү негеп келген, ыңчалза-даа даргаларымыс ол негелдевиести чаңгыс-даа катап хандырбаан. Ам чүгле баштаар чер кежигүнериниң эвес, а бүгү репрессиялатканын болгаш репрессиядан качыгданнаарның хуралын сентябрьда эрттирерин даргаларым Александра Балажыковнадан болгаш М.С. Кызыл-оолдан дилеп тур мен.

Чооду КАРА-КҮСКЕ
"Мемориал" ниитилелдин
баштаар чериниң кежигүну.
"Эзир-Кара" фондунун
даргавы.

БАШТАЙГЫ ДООЗУКЧУЛАР

1958-59 өөредилге чылында Ак-Туруг ортумак школазының бир дугаар 10-гу класзын шупту 16 кижиге дооскан бис. Оон бээр 40 чыл чедип турар, а школавыстың бо чылын 60 чыл юбилейи. Ынчангаш хүндүлүг чаңгыс классчыларым: Сайн Сайнович Артына, Яндарь Монгушович Дамба, Любовь Тюлюшова Дамба-Хуурак, Бичел-оол Монгушовна Дондуп, Шома Молоскофович Даржай, Итпик-оол Ындыраевич Сарым-оол, Александра Монгушовна Монгул-оол, Кертик-оол Чигир-оолович Куулар, Елена Дюлюшова Дараачы, Силерни школавыстың 1998-99 өөредилге чылында 60 чыл болур юбилейинге келиричерни өөрүсүр чалап тур бис.

Бистиң өөрлеривистиң хой кезин дээди болгаш ортумак эртемниг ажилдап, чурттап чоруурлар. Бистер: Александра Монгушовна Тембрек, Екатерина Сеңиловна Бурбужап, Борбак Монгушовна Хөлчүк, төрөөн школавыста ажилдап, бот-боттарывысты деткижип чоруур бис. Ол үелерде школавыска хой-ле орус башкылар кээп ажилдап, бистерни аңгы-аңгы эртемгерге орус дыл кырынга өөреткен. Ол башкыларымыска өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур бис.

А.ТЕМБРЕК.
Е.БУРБУЖАП.
Б.ХӨЛЧҮК

ӨЛҮРҮКЧҮЛЕРГЕ КЭЭРГЕЛ ТУРАДЫ БЕ?

К.-Э. Кудажынын "Муңгаранчыг шүлүүнге" хамаарыштыр чагаалар допчулалы

Кижиге. Чырык чер кырынга ол чаңгыс катап төрүттүнер. Оон угаан кирип, өөренип, ада-иезинге, чонунга ачы-дуза чедириптер апаарынга чедир хой чылдар эртер. Ынчап кээрге, оон амыдырал чурттаар үези шынап-ла, ындыг үр эвес-тир ийин. Ынчалза-даа кижиге бодунуң чурттап эрткени ол үезинде кандыг-даа ажилды кылып, чагаай херектерни бүдүрүп, бодунуң салгалын арттырып каар. Көөрге, бодаарга-ла ындыг—кижиге төрүттүнген, чаш, чалыы үезин чурттап эрткен, өг-бүлелиг, ажи-төлдүг болган, чонунуң аразында амыдырал-чурттап чоруур. Мөңгө назын кайда боор—чогуур назын чурттап кааш, мөчүп каар. Бойдустан хоойлузу ындаг.

Үе бурунгаарлап, амыдырал шапкычыл, угаан-бодал, эртем-билиг, депшилге сайзырап турар амгы үе, чамдык талалардан алыр болза, чурттап эрткенивис, чамдык үелерден дыка өскерлип турарын (дыка хойү эки талазыңче эвес) эскерип чоруур бис. Ол таарымча чок чүүлдерге удур хемчеглер алдынып, хоойлулар чогааттынып, оңу чон сойгалап турза-даа, ындыг-ла улуг беримче болдунмай турарын көрүп-даа чор бис. Кижиге бодаарга, ол чүүлдерге чон таарыммай, оңу ажи эртериниң, оңу болдурбазының аргаларын чугаалап, саналдап, шүгүмчүлөп-даа турза, оңу ылап-

ла харыылаар, анаа удур шийтпирлиг хемчеглерни алыр ужурулг органнар, ылангыя чедир чорутпайн турар дээрзин солуннарга-даа, радио-теледамчыдылгаларга-даа бижип, чугаалап, көргүзүп-ле турар. А ол үези келген, коңчуг дарый хемчег алыр ужурулг ажилдар чогуур деңгелде кылдынмай турар дээрзин чон чугаалажып, айтырыгны кодүрүп турар.

Эрге-хоойлу күрүнези тургустунган, ол үеде чурттап чоруур бис дийин-ле турар бис. А шаандакы үеден ол талазы-биле чүңү экижидир кылып алган бис ынчаш? Ынчан оорларга удур шынгы, харын-даа каржы хемчеглерни ап турган-дыр. А ам? Ынчангызы ышкаш, оор кижиниң холун, салааларын одура шаап, доңуруп турзун деп кым-даа бодавайн турар, оңу сүмелевейн-даа турар. А оор кижиге бүрүзүн тудуп, оңу чүгле кижизидеринин эвес, а кезедериниң дээштиг хемчеглери чедир алдынмайн турарындан, оорларның улам амдажып, 2—3 баш эвес, а кодан-кодан малдарны оорлап турары барымдаа эвес бе?

А кижиниң амыдыралы, оңу кандыг-даа алдынга деннеп шыдавазы кызыл тыны... Чырык өртемчейге төрүттүнүп, ада-иезиниң, кады төрөөннериниң, төрөл чонунуң изин истеп, оңу чуртун тудар, ажил-херээн, ызыгуурун салгап алыр кижиниң амыдыралын ханныг холдуг

өлүрүкчүлөр үзүп каары сөөлгү чылдарда анаа-ла бир бөдүүн чүве ышкаш апаргандыр. "Хой өлүрериниң орнуңа кижиге өлүрери чиик" деп чугааның сөөлгү чылдарда дыңналып турарын кым билбес деп?

Бо-ла бүгүңүң үнүп турар кол дозу—арагалаашкы. Арагалаашкыга удур кандыг-даа демиселди республикага чарлады, эки хемчеглерни ажилдап кылды. Ынчалза-даа анаа бир-ле дүрүм, доктаал, саавыр удур болу бээрин көрүп, эскерип-ле чор бис. Кандыг-даа эрттирилге пунктуларын тургузары, араганы хуу кижилерин садарын хорууру... чогуур түннелди бөгүңгө чедир бербейн келди ышкажыл. Ынча араганы хавырган бис, ындыг ажилды кылган бис деп удур сөс октаан херээ чок—ол дээрге арагалаашкыга удур демисел эвес-тир. Ол демисел дээрге чон-биле, чоннуң күзел-соруу-биле, оңу көдүрүлүшкүңү-биле хөрлээлээр ужурулг ажил-дыр.

Арагалаашкыга удур демиселди күштелдирер дугайында та чеже кижиге "Шынга" бижээң, та чеже чүүлдер, корреспондenciesялар, репортерлар, интервьюлар парлаттыган. Ол-ла бүгү—чогуур деннелди бербээң: арагалаашкы уламчылап турар, харын-даа кедереп турар, кем-херек үлгедишкенин уламчылавышаан, ылангыя кижиниң амы-тынынга халдар чоруктарның саны республикада эвээш эвес болуп турары кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа республиканың тывадыда үнүп турар кол солуну

"Шынын" чамдык үелерде чырыкче үнмей турарындан (солуннуң ажилдакчыларының бурузу ында чок) ийикпе, азы оң дугайын бижирге-даа, биживеске-даа домейле—түннел чок деп билгени ол ирги бе—сөөлгү үеде ындыг чагааларның саны дыка эвээжээң. Ынчалза-даа...

Өжүп бар чыткан отче үс кудупканы дег, "Шын" солунуң август 22-де 72 дугаарлыг үндүрүлгезинге Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажынын "Муңгаранчыг шүлүү" парлаттыган.

Чүү деп ындыг халап болду,
Чүге мени кадың, оғлум?
Бистен чарлып чоруй баар деп,
Бир-даа катап бодаваан мен.

Чеже кижиге амы-тынын,
Сен дег, ынчаар оскунмаан дээр.
Чоннуң кара кургавастаан,
Човулаңның үе-дир бо.

Уруунуң ханныг өлүрүкчүлериң холундан барган час-сыг оғлу Буянын чырыктылыг тураскаалыга кырган-ачазы Кызыл-Эник Кыргысовичиниң бижээни ол шүлүүнде ындыг одуруглар бар.

Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. Кудажы карактарының сыстып келген чаштарын чажыра аарак кыдынче көрүнүшаан, уруунуң оғлуң дугайын мээң ажилдап олурган өрээлимге ийи удаа кээп, чугаалады. Ол хире чечен сөстүг, ол хире угааның, ол хире алдар-аттыг, ол хире хүндүткелдик хоочун кижиниң муңгарал, качыгдал сиңиккен чугааларын, өлүрүкчүлөргө оңу киленип, бодалдарын дыңнаары

меңээ кончуг берге, аарышкылыг болду. Чүгле чогаалчывыстың эвес, а-Тываыстың колдуунда-ла булуң бүрүзүнде ындыг өлүрүкчү херектер бо-ла болгулаан болурун билер бис. А ол өлүрүкчүлериң чүгле 5-6, улуг-ла диге 7-10 чылга шийдип турарыңа качыгдан ада-иелериң, оларның төрелдериниң удурланып турары таварылга эвес-ле болгай.

Чүү деп чүвөл ол—кижиниң амыдыралче чаа-ла базым кылып эгелеп чораан ажи-төлүн амы-тынындан чарып каар деп? Кандыг амыдыралга өскөн, кандыг өг-бүлөгө төрүттүнген, кижизиттинген, кандыг чүү деп ада-иениң ажи-төлдери ындыг өлүрүкчүлөр апарганы ол?

"Муңгаранчыг шүлүү" "Шынга" парлаттыган соонда өлүрүкчүлөргө чогуур шийткелди онаарын, оларны дээди хемчег-биле — боолап шийдерин негээн хой чагааларны номчукчулар солунче бижээң. Бир-тээ ындыг өлүрүкчү чоруктар ийи-чаңгыс эвес, а элзээн ханы базымнарны ап турар апарганын чугаалажып көргөш, ол өлүрүкчү чорукка хамаарыштыр келген чагааларның чүгле кажы-биле номчукчуларны каксы-даа болза таныштырап даалганы солуннуң удуртулгавы меңээ берген. Оңу маңа допчулай-даа болза, кирип көрейн.

РФ-тин журналистер Эвилелиниң кежигүну, ТР-ниң Дээди судунуң арат төлээзи **Иван КЕЛИК-СЕНГИ** "Өлүрүкчүлериң өлүрүп шийдер үе келген" деп чагаазында мынчаар

бижээн:

1998 чылдың август 22-де үнген "Шында" Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының "Муңгаранчыг шүлүк" деп эгелиг хөй куплеттерден тургустунган шүлүктөрин коңгүс элээр олурга, катап-катап номчааш, сагыш-сеткилим ундарааш, кырган бодум шыдашпайн ыглапканымны чагырбас мен.

1998 чылдың марттың 8-те Кызылдың эмнелгениң нейрохирургия салбырынга эмнедип чыткан кырган болгай мен. Бир-ле хүн бистиги палатавыска арны-бажын ак марля-биле дакпыр-дакпыр шарып каан аныяк эр кижини эмчилер эккелгенер. Ол аныяк кижикандыг-даа медедел чок болду. Хулиган арагачыларның эмилежи тургаш ооң бажынче демир докпа-биле чаңгыс эвес удаа какканының улустундан, ол медеделин ышкырган болган.

Буян дээрге, Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының, Сарыглар Маскыровна Кудажының кара-чаңгыс кызы Светлана Кудажының олгудур. Кырган-ачазы, кырган-авазы кайызы-даа 70 харның шышпык бажын көре берген ажилдап, чурттап чоруур мээң үе-чөгөм эштер-ле болгай. Уруунуң оглунуң аксынче омааш-биле сүттү жириптип, кургаглап, ак чоорганын солуп, бир неделяның бузууда хоокүй кыргынар дый-даа көрбээнер. Оларның сагыш-сеткилин, караань чагының дугайында чугаалаары-даа дыка-ла берге. Мындыг аар-берге үеде Буянның төрөөн адазы Тугаржап Чоксум эмнелгеге чаңгыс-даа катап келбээнин кижиги шуут кайгаар чорду. Соолгү үеде республиканың хоорай, суурларында, а харып-даа найысылал Кызылда-даа арагалар чорук дыка-ла көскүлөп апарганы кымга-даа чагыт эвес-ле болгай.

Арагалар чорукка удур Тыва Республиканың Дээди Хуралындан, Тыва Республиканың Чазаандан тускай хем-чеглерни ажилдап кылбас болза, арагалашкын дендеп барды. Арагалашкынның түнпелинде олүрүшкүн удаа-дараа болуп турар. Төрөл кижилер куда кылып, хар харлаанын демдегледип, байырлал эрттиргеш, кадайы ашаан, ашаа кадайын, акызы дунмазын, дунмазы акызын, а харын-даа оглу адазының амы-тынынга чедер таварылга чаңгыс эвес удаа болуп турар. Хоозун чугаа кылбазы-биле каш-ла кижектен кириер бодадым.

Ат сурагылыг улуг чогаалчывыс Владимир Сепен-оол, ат-сурагыш композитор Дамба Хүреш-оол, Тываның айлаң-кужу, ыраажы Оюн Болдукпан, Тыва Республиканың каш дакпыр чемпиону чораан чараш девиер Ооржак Дапыл боттарының хан-төрөөн оолдарының холдарындан барган болгайлар. Кижиги херээн, кижиниң амы-тынынга четкен кижилерниң шииткелин биргээр көөрү тоң чугула деп бодалдыг мен. Бот дугайты Тыва Республиканың Дээди судунуң арат төлээзи болуп каш чыл улай ажилдап келдим. Кижиниң амы-тынынга четкен кижилерниң олүрүкчү херээнин суд херээнге каш-даа удаа киришим, Хой оорлапкан кижилерниң херээнден-даа чийк шиндип каар таварылгалар тургулаар боор чорду.

Өлүрүкчүнү болур-чогууру-биле ялалаар херек. Өлүрүкчү херек үүлгеткен кижилерниң хар-назынын, аныяк байдалын

кээрген, ону чийк көргөн кандыг-даа херээ чок. Кижиниң амы-тынынга четкеш, шииттирген кижилер ийи-бир чий болгаш хосталгаже үнүп кээри таварылга эвес. Ындыг кижектерни-даа билер мен. Өлүрүкчүлериң олүрүп шиидер херек!

А Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, композитор Монгуш оглу **Батыс КЕНЕШ** "Муңгаранчыг шүлүк, муңгаш доңнуң чуртталга" деп эгелиг чагаазында мынчаар бижип турар.

"...Оолдарым бар. Оларның аразында бир ай 17 хонук турда хилинчектенип чорааш (он-он миллионнарны төлөп чорааш!) өстүрүп алган өскүс оглум бар болгаш, багай чүве, меге, хөөрөм чүве көрүп шыдавас болгаш, оглумнуң келир салым-чолун бодап-даа келгеш, мону ажит-чажыт чогу-биле бижиир ужурга таварыштым. Ажит-толү дээш кым сагыш аарывазыл? Каарган кара-даа болза, төлүңге ынак-ла болгай.

Алдарлыг чогаалчывыс, Тываның алдарга төлөптиг оглу Кызыл-Эник Кыргыс оглу Кудажының "Муңгарал шүлүкү" бодумнуң немелдени кирип бараалгаттым.

Хостуг чачнаар эрге берген Хоойлу-дүрүм турган болза, Араатаның сойлуктары Адагашка азыпсымза!

Азыг-дижин чуура бергеш, Азыг черже шывай октааш, Адыштарын шылып-шылып, Арнын дуглааш хуюктапса.

Азыг-диштиг адааргактар Аравыска турбазы кай Албан, хоойлу, күштүүк көргүс. Адыг кежи хептелдиргеш, Аргазынче шөлүп, сывыр. Херек болза, боолсаар кылдыр — Херекти шын дүүштүрүңер.

Авыясты, карьеристи—бөрүнү Аравыска тургусапса Аштап октааш, хөөп кааптаал Арат чонум, отуп көргөз Авыралдыг болуп көрзөл. Араатан—ол араатан-дыр Аравыска тургусапса!

Суд болур болза көргүзүлүг, ажык болурун чогаалчы улуг-Сиче эш-өөрүмнүң мурундан база диледим. Кымның ажы-толү, кады төрөөннери ындыг боор чүвөл дээрзин чон көрзүн!"

Кызыл хоорайдан **Алдын-кыс Салчактын** бодады мындыг:

"Шын" солунга август 22-де үнген "Муңгаранчыг шүлүк" деп К. Кудажының кээр-генчи шүлүкү номчааш, сагыш-сеткилим саймаарап, дыка-ла муңгарадым. Мен ол улустуң оглу Буянны билер мен. Кончуг-даа кижизиг, биче сеткилдиг, чараш оол чораан. Дурт-сыны узун, арын-шырайы чараш, эптиг-ээлдек, чер-ле ынааш кончуг-ла эки оол. Дыка-ла хомуданчыг болду. Назы-хар безин четпээн, чаа өзүп, доругуп олурган, чүгле 17-ле харлаан чаш кижини, анаа-ла бажыңдан үндүр кыйгырып алгаш, кандыг-даа чылдагаан чок черге бижектеп олүрүп каарга, дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Кудажыларның өг-бүлө-зинге таварышкан ол аар-берге ажыг-шүжүгнү оларның канчаар шыдажып эртип турарын бодумга денеп тур мен. Мээң чаңгыс оглум Слава Салчак база 1997 чылда эртен эрте чадага таакпылап алыр дээш бичин када үне бээрге, билдинмес өлүрүкчүлөр олүрүп каапкаш, тывылбайн барган. Мээң оглум безин өгленмейн чыткаш, амы-тынында чарыл-

ган. Черле ынааш, аныяк оолдар арага-дарылааш, чокшур, оон кедерезе ок-бижек, боомонгу туткаш, кижилер олүрери ам шуут чаңчыл апарды. Дыйнаарга-ла ол өлүрүкчүлөр, 6-7 чылга шииттиргеш, 2-3 чыл болганда үнгүлөп келген боор-дур.

Ынчангаш бо кедерезен, амдажаан өлүрүкчүлөргө эн шыңгы кеземчени онаап, олүрүп шиитпес болза, олүрүшкүнү чавыралдырары болдунмас.

Өлүрүкчүлериң чүгле олүрүп шиидер херек. Кудажыларның оглу олүрген өлүрүкчүлериң олүрүп шиидериң негеп тур бис!

Бай-Тайганың Тээли суурдан база-ла ындыг качыдалга таварышкан **Антонина ХЕР-ТЕКТИН** чагаазында мындыг одуруглар бар:

Азарганчыг чаш толду холунга азырап, ону чаптап, доруктуруп, школа назыны чедерге ону хайгаарап, 17 хар чедир өстүрүп алыры белең эвес-ле болгай.

Ынчангаш мен силер-биле бодумнуң ажыг-шүжүмнү үлечиң, сеткил-сагышыңда шыңгышпастан хомудалымны бижиир бодадым. Бодум Бай-Тайга кожунуң Тээли суурда культура бажыңында хөй чылдарда багай эвес ажилдап чоруур мен. Ийи кыстыг, бир оолдуг мен. Улуг уруум Азияна эрткен чылын Тээлиниң № 1 школың чедишкениң дооскан. Кайнаар-даа дужавайн, белеткенип кыштаан. Бажыңыңдан даа үнмес, помчуттунуп, чем кылып, дунмаларын азырап олурар уруум чүве.

Бо чылдың май 22-де, эртен эрте 8 шактың автобузу-биле Саржаана дээр эжи-биле Ак-Довуракка чурукка тырттырып алыры-биле баткан. Бодунуң дилеп турары аажок боорга "Бажыңдан үнмес уруум Ак-Довуракке-даа болза баргаш келир ыйнаан"—деп бодаан мен. Кежээкиң автобузу-биле келир болган уруум сураг барган. Эрте-нинде Саржаананың авазына баарымга, "Ында төрели-вис бар, ында турлар ыйнаан"—дээн. Ие кижиги толү чиде бээрге, анаа олурар эвес, уйгу-дыш чок, уруум дээш дүвүрөп-ле турдум.

Уш хонук эрткенде, Ак-Довурактан шарталар келгеш, уруумнуң паспортун айтырды. Билип каапкан мен, багай чүве болган-дыр деп. Милицияга аппаргаш, мени байысааган соонда: "Уруунарның олүг мөчүзүн Ак-Довурактын Артаар-Тейге Хемчик суундан тып алдывыс"—дээрге, шуут алгырып-ла үндүм.

Оон-даа билер чүвөм чок. Эртенинде уруумнуң олүг мөчүзүн Ак-Довурактын морттан ап алдывыс. Күжүр уруумнуң ийи холун сыккаш, бирээзин ушта долган каан, арны көк домектеринде бижек истери, бажын чуура шаап каан, сооктери тоглап турар. Ында-мында сүвүрүк. Кеткен хевин кижиги коор арга чок. Эр кижиги-биле чугаалажып, чоокшулажып безин көрбээн арыг, чаш уруумну күштеп, чазарлап дыка-ла хилинчектээн араатаннар чорду.

Уруумнуң узун хонуу-даа эрткен, суп алган үш оглу мынчага чедир маадырланып, өчүк бербейн чыдарлар. Кады чораан эжи уругну шуут кайгап ханмаан мен. Арын шырайында чаңгыс шыймак-даа чок бүдүн-бүрүн. Эжи өлүрткен соонда Кызыл-Тайга деп черге чорупкан болган. Ындыг доран ынаар чоруптар машина каяа белең

турган деп. Ол оолдар-биле кады чугаалажып алгаш, чедиртип алган хевирлиг. А ооңуу-биле, алырга көңгүс эвес. Шак ол өлүрүкчү оолдарны эжи Саржаана шагдала таныыр турган. Ооң мурунда Ак-Довурактын ХПТУ-га тургаш, таныш турган. Кижиги-биле кижиги танышпас эвес, чаш назынында оолдар-биле хөөрежип чугаалажык-саан-даа боор. Анаа-ла таныжып, хөөрөшкен болза канчап баар деп. Мээң уруум арага-даа ижип билбес. Арага ижер хамаанчок, дискотека безин барбас кижиги. Суурнуң чону-даа билер. Бир эвес үең-даян чер кезип, тояп, арагалап чораан болза: "чедип алган чүвези ол-дур" деп билгей-ле мен.

Шак ындыг улуг-шыраак уруумну дириг араатаннарга өстүрүп бергеним ол бе? Чүү дээштиң хилинчек чок мээң багай уруумну соп, олүрүп турган оолдарың? Оларны база мен ышкаш ие кижиги азырап, өстүрүп кагды ыйнаан. Кайы хире дуза дилеп, алгырып турган ирги? Кээргээр сеткил чок шак ындыг кара холдуг дерзини кижилер канчап чурттап чоруурул?

"Маадырлыг чорук кылган бис" деп бодап чыдарлар ирги бе? Оода-ла "Мелегейивисти, чүү дээш кижиниң хилинчек чок төлүн олүрген бис" деп сагышы аарып тур ирги бе?

Өршээп көрүңер, оолдар, ажы-толүм, боданар! Каш борбак тыва чонум! Бот-боттарывысты камгалажып, карактажып чорзувусса кандыг чүвөл! "Бак чүве ынай турзун, эки чүве бээр турзун" Өршээ, хайыракан! Кижилерниң ажы-толүн-даа каргавас мен. Мээң багай уруумнуң хилинчээң олүрүкчүлөр боттарыңар эдилээр апаар силер".

Күш-ажылдың хоочуну **Галина Данчаевна САЙЗУ** олүрүкчүлөргө удур бодунуң бодадын мынчаар илереткен: "Бо хуннерде "Шын" солунга үнген К-Э. Кудажының "Муңгаранчыг шүлүкү" ыглап олургаш помчудум. Кээргенчиг-ле шүлүк-тур. Улустуң ындыг чассыг, чаптанчыг, кижизиг оглуң кандыг-даа чылдагаан, чок черге үндүр кыйгырып алгаш дерзини өзү-биле олүрүп каары—араатаның чорук-тур. Буянны мен кончуг эки билер мен. Бажыңыңа кежээзин кижиги-биле кайгаан оол-ла болгай. Тываның күрүңе университетинге өөренип кирип алгаш, олүрүкчүлериң хайы-биле үр-даа болбады. Башкылары ооң кежээзин, чурумнуң, оскелерге үлегерлини ону соолгү орукче үдеп турда чугаалап, университетивистиң чоргааралы турган деп турдулар.

Бажыңыңа кежээзин кайгаар кижиги мен. Ооң хары чүгле 17 турган, ыналэа-даа бажыңың бүгү ажылың ол кылдыр турган: бажыңың чугайлаар, хеп чуур, аш-чемни боду кылдыр—кайгамчык-ла эки оол. Шак мындыг кижини олүрүп каан олүрүкчүлериң чүгле шиидериң мен бүгү иелериң кырган-аваларың мурундан негеп тур мен.

Чаптанчыг Буянның авазының, дунмазының кырган-ава, кырган-ачазының сөглеттинмес аар-берге ажыг-шүжүүн кайы хире хилинчектенип шыдажып чоруурун көргөш, муңгараар, кээргээр-дир мен. Оларга ындыг хилинчекти таварыштырып каан олүрүкчүлериң чырык черге чурттаар эргези чок, оларны чүгле олүрүп шиидер—оон оске кандыг-даа шииткел турбас

ужурлуг. Черле ынааш олүрүкчүлөр калчаарап барды, бажы эттенди. Олар чүгле эки, аныяк кижилерни анаа-ла олүрүп кааптар-дырлар. Мээң чаңгыс оглум Олегти база хулигааннар чүгле олүрбээн, берге кемдээшкениге таварыштырып каан. Ооң түңнелинде ол ам инвалид болган. Оон аңгыда, кижиги олүрген олүрүкчүлериң эвээш чылга шиидип каарга, олар 2-3 чыл болгаш хосталып үнүп кээрдир. Өлүрүкчүлериң амдажытпайн, чүгле олүрүп шиидер херек.

Буянны олүрген олүрүкчүлериң шуптузун кеземче херээңге онаар херек. Чамдыктары кажар арга-биле хостуг үне бээрин бодап турар-дыр. Оларның чүнү-даа көрбээн, билбээн кижилер боор, чүгле херечилер боор турарын кижиги кайгаар-дыр.

Шынның чорук тилээр ужурлуг! Ол олүрүкчүлериң чүгле олүрүп шиидериң база катап негеп тур мен!

КИЖИ. Ону чүгле улуг үжүктөр-биле бижиир ужурлуг дээрзин биске шагдан бээр угаадып, анаа ол хире хүндүткелдиг болурунга өөрөдип, кижизидип келген. Кижиниң хайыралыг амы-тыны дег эргим, үнелиг, өртөө турбас чүве чок дээрзин маңаа база катап чугаалаза черле артык эвес. А ол хажыттынмас, үреттинмес ужурлуг чүлүдү анаа-ла бир эзирик маңгыстар—олүрүкчүлөр кара-туразында үүлгөдип каарыңа чон килчеп турар-дыр. Ону болдурбазының чаңгыс аргазы—арагалаашкыңа удур демиселди күштелдирери. А ооң кайы хире кошкак чоруп турары биске хүннүн-не көстүп тур ышкажыл. Хоорайның төвүнде эзириктериң хөйүн, оларның хевир-сынының чаргычынын, "технар" өртөөңге немелтерин эрткен-дүшкөн кижилерден диленип турарының ыядыңың! Оларны эрткен-дүшкөн чон-даа, корум-чурум, эрге-хоойлу ажилдакчылары-даа, ол айтырыгы харыылаар ужурлуг даргаларывыс-даа "көрүп, чаңчыгып" калган.

Бо айтырыгы холга алырын, хөй-ниитиниң эгээртинмес күжүн ажыглаарын, дружинниктери катап тургузарын (чурттуң чамдык девискээрлеринде улусчу дружиналар ажилдап, корумчурум камгалалын холга ап эгелээн) чон сүмөлөп-даа, негеп-даа чадашкан. Ооң түңнели бо-дур: олүрүкчүлериң (оларның саны каш-ла борбак!) бажы эттенип, кара-туразында чаңнап турары.

Хүндүлүг номчукчуларывыс, чаагай сеткилдиг чоңувус!

Айыыл-качыгдалга таварышкан эш-өөрүңерге, ада-иелерге, оларның дөргүл-төрелдеринге хамаарыштыр качыгдалыңарны, бодаларыңарны илередиң, бо айыыл-халапты кандыг аргаларны ажыглап тургаш болдурбазың чедип алырың чогуур органнарга сүмөлөп турарыңарга өөрүп-четтирдивис, ынчангаш силериң ол дилеглериңерни чонга чедирип, дамчыдып турарывыс бо.

Бак-ла чүве ынай турзун, бүгү-ле эки чүүлдер чоорту тургустунуп келир дээрзинге бүзүрөвишаан, анаа кижиги үрүзү бодунуң төлөптиг үлүү кириштирер дээрзинге идегеливис улуг.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
"Шын" солунуң харысалгалыг секретары.

"Россияның Чазаа дүшкөн. Доллар өртөө хүн келген тум озул олурар. Акша-төгери ай-айы-биле болбайн турар". Бистин улуг улустун бажынга-даа, кудумчуга-даа, ажилдаар черивиске-даа чугаавыс ол. Ынчалза-даа бичи өөреникчи уругларывыска ол состерни утказын билбеске-даа, билдирге-даа дөмей-ле. Оларга кол-ла чүүл сентябрь 1-де аянын чараш хевин келдикеш, ынак школазынче баар, эш-өөрү-биле ужуражыр, чаа өөредилге чылынын эгелээни кайгамчык байрлал. Ылаңгыя бирги классчыларга уттундурбас ужуражылгалар; башкының бирги кичээли сеткилинге чырык чүүл бооп артып каар.

Ак-Турог ортумак школазының бирги классчылары Билиглер хүнүнде башкызы Александра Монгушовна Тембректиң удуртулганы-биле күш-ажылдың хоочуну Бүдээнчик Түлүшовна Өлчей-биле ужурашканын, школазы бо өөредилге чылында тургустунганьдан бээр 60 чылында демдеглен турарын билдиргилер. А Бүдээнчик Түлүшовна ол школага 40 ажыг чылдарда поварлап келген дээрзин башкызы база таныштырган. Келген аалчыларга Алдынай, Сайсуу, Тайгана болгаш өске-даа оолдар, уруглар шүлүк, ырылары, харын-даа тыва улустун кожаннарын аянын кылдыр бараалгадып, "эр-хейлер" деп мактатканын. Курзук бичи чаптанчыг-байларны коорге чараш-даа, келир үеде та кандыг эртембилдигли кижилер болуп үнүп келирлер. Чеже-даа "рынок" деп чугаалажып турзувусса, бо чаштарның сеткилинде чүгле эки, чараш чүлдөр бар: чырык, чылыг школазы, эки демдектерге өөренири. А моон улгадып "эки", "багай" деп сөстөрни ылгаттар апаарга, кыдырааш, ручка, кедер хеп чок школаже барып болбас деп дүрүмнү ыяк билдир апаргаш, бо бичи чаштарның та чежези кайгамчык байырлал. Сентябрь 1-де школазынче келбейн баар ирги деп бодап келирге, коргунчуг-даа апаар чорду. А бөгүн байырлалга школачыларның чартындай хей келбейн барган чылдагааны—идик-хептин, өөредилге херекселдерин чедишпези, чамдык өгбүлелер чангыс хлеб безин садып алыр аргазы чок болуп турарын башкылар чугаалап турду.

Көдээ черде школа. Башкы. Бо сөстөрни бичимден билдир, оон кайгамчык эргим чалгыныга өскөн болгаш ол меңээ эргим, хүндүткел-биле сактып чоруур мен. Көдээ суурга башкы кижизидикчи болурундан аңгыда, улуг-даа, бичи-даа кижилерге үлегер, оларның билбес чүүлү чок ышкаш, кандыг-даа

үеде чүгле башкы кижиден айтыртынар, сүме алыр болур чүве. Алдан чылдарда Ак-Турог школазыга өөренип келиримге Елизавета Сергеевна Күжүгет башкы мени клазынга хүлээп ап, эге класстың билиглерин берген. Ылаңгыя өңүг удазыннар-биле дааранып, бойдуска ынак болурун, ыяшты канчаар шын олуртурун ам-даа утпаан мен.

терге дужаап, дээди өөредилге черлеринче кирип ап турар.

Чогаалчы Александр Грин "Ам уруглар ойнавас апарган. Олар өөренип-ле турар, а кажан чуртталгаже кирер ирги, мен оларны кээргээр-дир мен" деп бижип турар. А ол шынында номуну маадыры Лонгренниң янзы-бүрү оюннарның дузазы-биле амыды-

кызы Д.Н.Бурбужап) боттарының быжыглаттынган шөлүнге капустаны, картофельди чылдың-на өстүрүп, интернатка дужаап турар. Оон аңгыда уруглар ыт-кадын, көккатты кыштап чире-биле беткеп алган. Күш-ажыл лагеринге башкылар С.М.Семис-оол, В.С.Бегзи, повар К.Д. Бийн-оол уругларга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны

хандыртынып, өг-бүле бүрүзү мал-маганын, хаванын, дагаа, касты тудуп, огородту шыдаар шаа-биле өстүрүп ап турар улус болду. Ынчалза-даа суурнуң чону-биле бир дөмей, артыкшылдыг продукцияны дужаап чер чок, дүк, алгы-кеш, чыл-чылы-биле чыдып турар. Өөреникчилерниң ада-иелери база-ла ындыг байдалда: мал-бар, а уруг-дарыгның школа баар хеви, өөредилге херексели чок. Тыва солун-сеткүүлдү ийи-үш өг-бүле кызып бирээни чагыдып аларга, келбес. Суурда радио, телевидение чок. Эрткен дүшкөн автобустардан дүшкөн кижилерден ол-бо медээлер дыңнап ап турар.

Суурда ниити чоңуң чуртталгазының бергедеп келгенин башкыларның сагыш човап турары чөп. "Суур кожуун чагыргалары бо талазы-биле чүнү бодап турар ирги?" деп башкылар мурнундан айтырбас аргам черле чок.

Амыдырал чеже-даа берге болза, билиглерин кокпазынче изеттинмээн орукту дилеп тып, "чонунга-чоорган" башкылар, ажилчылар бо школада хой. Ылаңгыя М.М. Данзырын, С.К. Даржаа, Р.К. Хертке, В.В. Доржатпан, Е.С. Бурбужап, Т.Чамыян, С.Семис-оол, В.Шожут, В.М.Чамыян оларга ада-иелер, коллективи чоргаарланып, чылыг сөстөрни сөглеп турар. Башкылар коллективинде чангыс классчыларым Антони Монгушовна база Даш-оол Наксылович оларның ажилдап, ак-сеткилдиг күш-ажылы дээш эш-өөрүнге мактадып чоруурунга чоргаарланмас аргам чок болду.

Амгы үениң көдээ школазының "ак", "кара" талаларын көргүзөрүн кызттым. Ынчалза-даа оон бүгү талалыг тыныжын бодунун мага-бодунга сиңирип алган, өөреникчи-даа, ада-иелер, башкы-даа кижинин амыдыралын беш салаазы дег билдир чангыс кижиги — школа директору Борис Салчакович Таргын бо берге, харысаалгалыг ажил-үүлени оон беш чылдың иүүрүнде чүктөп келген. Аныяк кижиге кандыг бергелер, шаптарынын турбаан дээр, бодунун тывынгыр, эрес-шоваа аажы-чаңы-биле улуг коллективти эвилелдеп, интернетти безин амга чедир тудуп, чазын аш-чөм бергелей бээр, малдың баш-дуюн безин уругларга хайындырып берип турган үелери бар. Тыныгыр кижиге бир-ле чүүлү дилеп тып алган чоруур деп чугаа ол-дур ийин. Кожуунга чылдың-на "Чылдың эн эки школазы" деп атка төлөптиг болуп турарында директорнуң үлүү улуг. Билиглер делегациянча чаа копка дилээри берге, харысаалгалыг. Ынчангаш бо школа коллективинге ак орукту күзөдим.

Светлана МОНГУШ.

ИЗЕТТИНМЭЭН КОКПА ДИЛЕП...

Башкы кижиге боду база өөреникчи дег өөренир дээрзин Василий Опаевич Өлчей, Елизавета Сергеевна Күжүгет, Наталья Арган-оол башкыларның бир-ле солун чүүлдерин номчаан, биске айтып берген, ылаңгыя сан кичээлинге талдан санаар ыяштарны 1000 чедир кылдырып турганын үжен ажыг чылдар эртерге-даа, бо-ла сактып келир мен. Ынчан ол башкыларның чагыдып алган журналдарының хойун, бичи бажыңнарының шала кырынга азыгга бөлүп каан турарын магадаар турган мен. "Кочуг эки үеде чурттаар силер" деп чагыыр турдулар. Ам үе өскерилген. Ынчалза-даа Василий Опаевич 70 хар ашса-даа, биеэги хевээр, омак-хогшуг чанын салбаанынга өөрүп турдум. А оон уруглары Мария Васильевна база Любовь Васильевна ачазының соон салгаан, төрөөн школазында ажилдап арткан. Үе чаңгыс черинге турар эвес, үжен чылдарда тургустунган школа эргижирээр, а капитал септелге кылып алыр дээрге, акша чок. Чаа-Хол кожуунун өөредилге килдизи эрткен чылын-на бээр болган акшазын бербээр. Бо өөредилге чылында өөреникчилер база доңуп кыштары магат чок. Башкылар марттың база шөлөө акшазын алган соонда, акша бараанын көрүп көрбээр. Ынчалза-даа чамдык хоорай башкылары дег ажыл соксадышкыны кылар күзели чок. Чүге дизе көдээ черде амыдырал чүгле башкыларда туттунуп турар дээрзин олар ыяк билдир, кажан-бир шалың акшазы үнүп келиринге бүзүрээрлер. А ном-сеткүүл садып алырынга акшаны эрткен чылдың бирги чартыындан ап корбээр. Ынчалза-даа школаның башкылары эртем аайы-биле бөлүгөлип методиктиг литератураны чагыдып ап, өөреникчилерге багай эвес билигни берип турар. Ылаңгыя физика башкызы Арзылан Түлүшович Канданниң, орус дыл башкызы Вера Дановна Дандарниң, англи дыл башкызы Клара Дмитриевна Кууларниң кичээлдерин солун болгаш оларның эртемперин өөреникчилер чүгле эки демдек-

ралдың хой талазын көрүп турарын, оон уругнуң сайзыралының эн чараш кезин деп чүвени көргүзүп бижээр. Ак-Турог школазының башкылар коллективи уругларның хостуг шактарында оюн-көргүзүлгелерни, класс шактарын, ажык кичээлдерни, бөлгүмнерни эрттирип турар. Ылаңгыя улуг методист Вера Дановна Дандар эрткен чылдан эгелеп уран чүүл культуразынга даянган "Уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери" деп чаа программа-биле ажилдап эгелээр. Ында 5-11 класстарның өөреникчилери хаара туттуңган, уран үлүлдүң делегейинче чаа ажыдышкынарны кылып турар. оон аңгыда "Эврика" клубтун (башкызы А.Т.Кандан) ажылы солун. Клубтун кежигүннери экологтук утка-шынарлыг физиктиг бодалгаларны, илеткелдерни бичи класстарга кылып турарындан аңгыда, физикага хамаарышкан кежээлерни, тыва фольклорнуң аялгаларынга үдеттирген чаа персонажтарны дилеп тып, эш-өөрүнге, ада-иелеринге таныштырып турар.

Бешки класска өөренип турувуста тыва дыл башкызы Д.С. Ондар школага музей кылып бөлгүм аятыкан. Ынчан бис Алдан-Маадыр суурга барып, Кара-дагга чедип, алдан-маадырларның ажы-толунге безин ужуражып, тыва-чылдың төөгүзүңге хамаарышкан улуг музейни аятыкан бис. Бир эживис А.Чымба республика мурнундан безин Ленинград хоорайга чыккеш келген чүве. Ак-Турог школазының башкылар коллективи ол музейни сайзырадып, өөреникчилерни тыва аажы-чаңчылдарга, мөзү-шынарга амга дээр өөредип келгенинден, он ажыг чылдарда школага чурум үрээшкенин болуп көрбээр. Чоокка чедир республика чергелиг авиа-модель, ыяштан кылган кылыглар делгелгелеринге Ак-Турог школазы тилекчи болуп, зона маргылдааларына киришкенин ажыл-агый аайы-биле бижип-даа турдум. Школаның кол-ла угланышкыны — өөреникчилерни күш-ажылдың дузазы-биле кижизидери. Амгы үеде "Кызыл-Хая" күш-ажыл лагерин (баш-

тургузуп турар. Эн эки ажилдаан уруглар Х.Семис-оол, А.Нава, В.Бийн-оол, А.Бегзи оларны башкылары мактап, шугум чыскаалыга үлегер кылдыр адап турганы эге класстарга өөредиг болганы чугаажок.

Көдээ школарның доозукчулары өөредилге черлеринге кирер экзаменер үезинде орус дылга кошкак болуп турарын шылгалдалар түңнели көргүзүп турар. Чүге ындыгыл? Школаларда шыраак арга-дуржулгалыг башкылар бар болгай. Бо талазы-биле дээди категорияның башкызы В.Д. Дандар мындыг харыны берди:

Өөредилге программасы чыл санында өскерлип турарындан, номнар чедишпес. Эрткен чылын 5-ки класска чаңгыс хрестоматия ному-биле өөренип кыштадывас. Орус дылды эки билдир дээр-ле болза, литератураны өөреникчи боду номчаан, сайгарган турар ужурулг. Библиотекаларда орус, даштык классика номнары барык чок деп болуп, ынчангаш уругларга ном делегейи чедишпейн турар деп бодаар мен. Башкы 45 минута иштинде теманы тайылбырлаан соонда, өөреникчи ону улаштыр номчуп, өске литератураны дилеп тып чоруй баар ужурулг, а бистин тыва өөреникчилерге ындыг кижилер эвээр, салаа басып санап болур. Оон аңгыда кичээлден дашкаар уругларның дыл, сөс сайзырадыр, чугаа ылыштар аргазы чок.

Вера Дановна-биле чугаавыс үр болбаан-даа болза, башкының көдээ чаштарга орус дылды өөредир дээш сагыш салып чорууру чугаазындан илдең болду. Башкының сөөлгү үеде тыва дылды күрүнө дылы кылыпкаш, орус дылче сагыш салбайн барган дээр хомудалынга каттышпас аргажок. Шынап-ла, тыва дылды чеже-даа эки билдир болза, орус дыл билбес болзунза, тыва дыл факультетинче безин кирип албас-ла болгай сен. Ынчангаш көдээ школарга орус дылды бирги одуругга тудар талазы-биле ажилды республика чергелиг шийтирлээр үе келген.

Ак-Турог ортумак школазының ажилдакчылары бот-

"Каа-хем суурда Кызыл хоорайже өөренип чоруп турар студентилерниң саны эңмежок. Сөөлгү үеде бистер күрүнениң-даа, хуу-даа кижилерниң, автобустарының 6 шак-биле 8 шак аразында койчуг багай халып турарынга таарзынмайн турар бис. Оон хараазы-биле эртенниң-не өөредилгеже озалдаар, кышкы үеде автобустар манааш доңар чүүлдерге бо-ла таваржып турдувус. Ындыг-даа болза, күрүнө автобусу черле идегелдиг, чамдыкта озалдап-даа болза, дөмей-ле чедип келир турган. А хууда автобустар туразында: халыыр, халыастыг-даа болгулар. Олар колдуунда 8 шак соонда маңнап эгелээрлер. Бо чылдың август 1-ден эгелеп күрүнө автобустары Кызыл—Каа-Хем аразынга халыырын соксаткан деп дыңнадывас.

Өөредилге эгелээр болгай, хуу автобустарның эртенги үеде маңнаары кандыг болур ирги?

Алена Хомушку, Лида Иргит, Снежана Дамба Куруниверситеттиң студентилери:

"Шын" солунуң корреспондентизи студентилерниң чоруткай чагаазынга харыны тургузуп бээр-биле Кызыл кожуун чагыргазынга чедип, ында чагырга даргазының амыдырал-хандырылга

айтырыларының талазы-биле оралакчызы Сергей Иванович Манчынга ужурашкан.

—Кызыл хоорай пассажирлер аргыштырар автобүдүргениң даргазы Г.И. Тутатчиков үргүлчү бисти могадып

Бир чагааның изи-биле

чагаа чорудар кижидир бо. Чоокта чаа чоруткан негелделиг чагаазында Каа-Хем — Кызыл аразынга маршрутка ай санында 12 муң хире рубль, Кызыл — Сукпак аразында 2 муң хире рубль дотацияны шилчидип турарын, бир эвес төлевес болза, 1998 чылдың август 1-ден эгелеп күрүнө автобустарын аргыштырарын соксадырын дыңнадып, анаа тускай санажылга кылган саазынарны база кошкан болду. А бисте ындыг акша кайда боор, чок-ла болгай. Автобус өртөөн 2-3 рубльге доктаадып, улгатты-

"БОТТАРЫНГА КАРЫЛГАНЫ

"Ам гээррезинде дүржүлга-гыр" апаар бис. Автобустар 2 бригадага үстүп алган, хүнүнүн солужуп ажилдап турар. Оларның ажылы эртен 6 шак 45 мин. турда эгелээр, а кежээ 11 шакта төнер. Кандыг-даа ажилга эге баштай чедер-чептестер черле турар болгай. Ам дээррезинде 3"г" маршрутта ажилдап турар автобустарга дуржулганы кылып турар бис. Бо хүннерде чоңуң талазындан чаргы-чаалы, хомудалдар кирбеди. Планада 3"в" деп маршрутту аждарын база көрүп турар бис. Оон маршруду Каа-Хем-

1938 чылдың сентябрь айда Ак-Туругун Суг-Багы деп черге хурээ ламаларының чурттап турганы бажыңнарынга Ак-Туругун эге-чада школазы ажиттынган. Хурээ бажыңнарының бирээзин өөренир школа кылган, бир бажыңны өөреникчилерниң чурттаар дазылганы кылып каан. Үш дугаар школа столовая бооп турган. Школага бир башкы, бир повар ажилдап эгелээн. Эге-чада школазының баштайгы башкызы Шами чурттуг Тамба-Сүрүң (Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүң — тыва чогаалчыларының баштайгыларының бирээзи) школаның ажил-агынын башкарып, чээрби хире өөреникчилерни шала кырынга олуртуп алгаш өөредип турган. Ол үеде өөреникчилерниң аш-кемин, идик-хевин, одаар ыжын ада-иелер белеткеп эккеп берип турган. Столоваяны поварларга эскеп берген, ооң соонда кажан эккээр, дугуржуу, чугаалажып алыр. Школаның баштайгы поварларына Толагай Монгуш деп кижин ажилдап турган. Өөреникчилерниң удуур чери бир бичин бажаңның ийи кыдынын шаладан бичин бедик манзалар кылып каан, орта шупту кожа-кожа чыткалып алыр. Сыртык-дөжөн база ада-ие эккеп бээр турган.

1939 чылдың кыжынындан эгелеп сумунуң чону тайгадан чудуктар сөөртүп тургаш, чыда школары, столоваяны, башкылар чурттаар ийи өрээл бажыңны тудуп эгелээн. Ол бүгү ажилдарны халас кылып берип турганнар. 1941 чылдың чыйынында ол тудуглар доосту бээрге, школа стол, сандайларлыг, интернат "топчан" дээр ыяш оруннарлыг апарган. Оон ыңай интернатка чунар-бажың база тудуп берген. Өөреникчилерниң нинти амыдырал-байдалы чүгээртээр. Школаның баштайгы өөреникчилеринге Бартына-Сады, Даваа, Тырыскын-оол, Дунгар-оол, Мандан-Хорлуу, Наадым-оол Шириңдуу Часкал, улуг, биче, ортун Айнай дээр үш уруг болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ол үеде Ак-Туруг суму Чөөн-Хемчик кожуунунга бактаап турган болгаш, баштайгы 1-ги классты дооскан өөреникчилерни Чадаана школазынче өөренир-биле чурдупкан.

Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга кирген соонда, тыва школаларның өөредилге программасына орус дылды өөредири немешкен. Ынчангаш ону башкылары-биле орус башкылар кээп эгелээн. Олар чүгле орус дыл өөредири-биле кызыгаарлатымнай, уругларны болгаш ада-иелерни арыг-силег, культурлуг болурунга өөредип турганнар. Баштайгы орус дыл башкы-

ЭРТЕМНЕРЖЕ ЭГЕ БАЗЫМ

лары Шнырева Галина Ивановна (бо школага эргелекчилеп, башкылап чораан хоочун башкы Алексей Караоолович Кунгааланың өөнүн ээзи) Мария Михайловна Васильева деп аныяк уруглар башкылап келгенер. Олар хостуг шактарында үргүлчү интернатка уруглар аразына турар болгаш, удаваанда уруглар-биле тывалап чугаалажып, турар апарганнар. Танцы болгаш даараныр бөлгүмнерни тургузуп; өөреникчилерни аңаа өөредип эгелээннер.

1953 чылдың күзүндө эге школаны 7 чыл школазы кылдыр эде организастан, школаның директоруна Анатолий Михайлович Сыч ажилдап келген, өөредилге эргелекчизинге РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Василий Опаевич Өлчей томуйлаткан. Ынчан Ак-Туругга орус чурттакчылар хөй турган болгаш, 5-ки класстан эгелеп орус, тыва өөреникчилер холушкак өөренип, эртемнерни орус башкылар башкылаарга, тыва башкылар очулдуруп берип турган. Орус, тыва өөреникчилерниң өөредилгези экижип, найыралы быжыгып турган. Чүге дээрге, бот-боттарының чачыл-езуалдарын удуур-дедир өөренип ап турганнар. Орус дылды шингээди алырынга база улуг салдарлыг болган. Сөөлүндө орус өөреникчилер тыва дылга база чугаалажып турар апарганнар. Тускай эртемниг башкылар база немец башкылары Ирина Александровна Белёва, Валентина Павловна Домовских (Смелина), Лидия Трофимовна Киреева (Сыч), орус дыл башкылары Дмитрий Федорович Зотов, Валентина Самсоновна Кудрявцева (Бунина), физика, математика башкылары Петр Яковлевич Красильников, Мария Ильинична Горбунова, география башкызы Нина Романовна Евдокимова, биология башкызы Анна Федоровна Логунова болгаш тыва башкылардан эге класс башкылары Александра Болду-Хунаевна Ооржак, Мария Тас-ооловна Чыртабан, Оюу Увангурович Маспык-оол, Хураганчык Куулар, Сарыг Оюу. 1956 чылда Ак-Туругун 7 чыл школазын ортумак школа кылдыр эде организастан. Өөреникчилер боттарының суурунга ортумак эртемни чедип алыр аргалыг апарган. Кожанында Булуң-Теректин 7 чыл школазының 8-ки класчылары база Ак-Туругга кээп өөренип, ортумак эртемни чедип ап турган. Өөреникчилерниң саны 600 ашкан. Школага ортумак болгаш дээди эртемниг 50 ажыг башкы аныяк салгалды мөзү-шынар-

лыг, бергелерге дүжүп бербес, бурунгаар чүткүлдүг кылдыр өөредип турган. Ынчан өөреникчилерниң өөредилгеже сундузу кончуг улуг турган. Янзы-бүрү ногаа аймаан, картофельди, капустаны, арбай, чиңге-тараа болгаш чечектер аймаан тарып, ооң өзүмнерин хайгаарап өөренип турган. Ону биология башкызы А.Ф. Лёгунова (Белкина) башкылап турган. Интернаттың картофелин, капустазын совхозтун айтып бергени суггатыг шөлүңгө тарааш, чайын чашпан, сигенин аштап ажаап чайлааш, күзүн оон чыл бүрүдө бедик дүжүттү ажаап ап турган. Ол-ла башкының удуртулгасы-биле школага дириг булуңу база организастан. Бир чайын аңчы ашак эр, кыс ийи эзирик тудуп эккеп бээрге, ону азырап эгелээннер. Дараазында чылын элик ийи эзирик төрөөн. Чаптанчы аажок. Өөреникчилерниң оларынга ынаа аажок, ажаап-чөмгөрип, чанйыга чурукка-даа тырттырып ап турганнар. Оон ыңай азырал коданнарны (бора тоолайларны), дагааларны азырап турган. Башкыларның өөреникчилерниң күжү-биле теплица кылып алгаш, кыш, чай чок ногааларын өстүргөш, чөмгө ажылдап турган. Оон-биле чергелештир үстүкү класстарның оолдары чайгы дыштанылга үезинде чылдың-на Ленинградтың археология экспедициязынга ажилдап чайлаар. 60 чылдар эгезинде бо школа директорлап чораан, ооң соонда археология экспедициязынга хөй чылдарда эртем ажылдакчызы бооп ажилдап чораан, ам төөгү эртемнериниң кандидаты Иргит Самбуунун салдары улуг болганы чугаажок. Ооң Хараазындан бо школаның өөреникчизи чораан Владимир Монгуштун археолог эртемден болганы таварылга эвес.

Бүгү школарда ышкаш, Ак-Туруг, школазының өөреникчилери спортка база ынак. Кыжын хаактаар, суур артында дагдан чунгулар, суур баарында Чаа-Хөл хемнин кылама дожунга коньки-лээр, хоккей ойнаар. Чылыг үелерде хол бөмбүү, чик-атлетика дээш оюннар-ла хөй. 1955 чылда көдээ спортчулардан бир-ле дугаар Чаа-Хөл кожуунун хол бөмбүүнүн командазы чемпион болган. Ол команданың ойнакчыларының бирээзи бо школаның өөреникчизи чораан Николай Бегзи болганы база-ла таварылга эвес. Стол теннинге республиканың каш дакпыр чемпиоңнары Назыты Алдынмаа, Арина Дөңгүр-оол Ак-Туруг школазының дозукчулары. Чычаан-оол Суван, Седии Оюу, Дажы-Дондуп

Мартан, Маадыр-оол Артаа, Михаил Дугар-Сурун школачы чылдарында-ла кожуун, область маргылдааларына киришкеш, шаңналдарлыг черлерни ээлеп чораан.

60 чылдарда бо школага тыва хүрөшке республиканың каш дакпыр чемпиону хоочун мөге Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар директорлап турда, база күш-культура башкызы Маскыр-оол Конзаевич Тартан-оол ажилдап турда, школага спорт ажылы улам хөгжөөн. Хаак спортунга Сандан-оол Сандак, Кысыгбай Дамчай, Владимир Дыдый-оол, Арина Седип (Дөңгүр-оол), Надежда Суван, Алексей Суван суглар кожуун, республика маргылдааларының доктаамал киржикчилери, шаңналдыг черлерни ээлеп келгенер. Бо школаның доозукчулары Николай Монгуш, Юрий Опуйлаа хостуг хүрөшке ССРЭ-ниң спорт мастерлери. Бо школаның доозукчулары бокска спорт мастеринге кандидат Виталий Бартына-Садының удуртулгасы-биле бокс секциязының киржикчилери республика хамаан чок, зона маргылдааларына киржип турдулар. Бокска спорт маргылдаазын Ак-Туругга каш-даа катап эрттирди. Ак-Туруг школазының өөреникчилери хоккейге ынак улус. Оон хараазындан Ак-Туруг школазын аңгы-аңгы чылдарда доосканнардан тургустунган хоккей командазы сөөлгү каш чыл иштинде республикада шырак командаларның бирээзи. Бо чылдың февральда хоккейге республика маргылдаазын Ак-Туругга эрттиргени таварылга эвес. Республиканың хоккей федерациязының президенти Иштики херектер яамызының сайыды С.С.-Б. Монгуш келир чылын бо маргылдааны база Ак-Туругга эрттирер деп шийтпирлээни ак-тургужуларга улуг идегел болгаш чоргаарал.

Ак-тургужулар уран чүүл көрүлдөзүңгө кожуунга үргүлчү шаңналдыг черлерден дүшпес. Көдээ культура бажыңының директору турган ам бистин аравыста чок РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Каракыс Оюнун, бо школага башкылаан, директорлап чораан бот-тывынгыр композитор Сорук Намчылович Сатың үлүг-хуузу, салдары улуг болбайн аан. Янзы-бүрү бөлгүмнер ажилдап турган. Ол бөлгүмнерден авиа бөлгүмү бедик денелге эртип, кожуун, республика маргылдааларына үргүлчү шаңналдыг черлерни ээлеп келген. Ону РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Василий Опаевич Өлчей билдиг

удуртуп келген.

Бо школага өөренип чораан болгаш дооскан кижилерден ат-сурагылыг, улуг эрге-ду-жаалдыг кандыг кижилер үн-мээн дээр. Малчыннардан ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан Татьяна Чамбал, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты турган Опуйлаа Седип, Чылгычы Дукар Даспак, механизаторлар Сандан-оол Сандак, Владимир Херел, саанчылар Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты Ирина Василь, Кызыл Курнаады, сандыгчылардан Сундуй-оол Арандол, Маадыр-оол Артаа дээш бо санны моон-даа ыңай үргүлчүлөп болур...

Школаның доозукчуларының аразындан талантылыг кижилер үнгүлөөн. Чогаалчылар Александр Даржай, Шаңгыр-оол Суван, журналистер Биин-оол Седен-Хуурак, Арапчор Оксур, Светлана Ондар (Монгуш), бот-тывынгыр композиторлар Каадыр-оол Бегзи, Борис Чамбыт болгаш өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур. Доозукчулардан удуртур ажылдарга СЭКП Тыва обкомун килдис эргелекчизи турган Партизан Дамба-Хуурак, кожуун даргалары чораан Николай Бегзи, Маадыр-оол Данзын, сайыттар Дандар-оол Ооржак, Тогуя Бараан, Тыва телерадиокомпанияның Чиңгине директору Очур Шириңдуу, республиканың өрт албанының даргазы Николай Монгуш, Сайын Артына, Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Андрей Тулуш, Иштики херектер шугу-мунда Виталий Бартына-Сады, Николай Сайбуу болгаш өскелер-даа үрө-түннелдиг ажилдап чоруурлар. Школаның 10-гу класын баштайгы доосканнардан Улус өөредилгезиниң тергинни Александра Темберек, Екатерина Бурбужап, Борбак Хөлчүк, Седип Саңгаажак төрөөн школазында башкылап ажилдап чоруурлар. Амгы үеде школада Улус өөредилгезиниң тергиннери Чечек Хомушку, Мария Данзырын, Мария Таргын, методист-башкы, дээди категорияның башкызы Вера Дандар, РСФСР-ниң алдарлыг башкызы Василий Өлчей өөреникчилерге быжыг билиг бээр дээш билин, күжүн хараманмай ажилдап чоруур. Бо школаның башкылар коллективи мурнуку чылдарда дег, өөредилге-даа, класстан дашкаар ажилдарга-даа өөреникчилерге быжыг билиг, быжыг корум-чурумнуг боорунга өөредип, кижизидип турар. Школада өөредилге-кижизидилге ажылы тыва чагай чанчылдарга болгаш бойдус камгалалының темаларына даянып тургустунган.

Борис ТАРГЫН.
Ак-Туруг ортумак
школазының директору.

ТУРГУСКАН

де Чооду Кидиспей кудумчу-зунда турар гинекология салбырының чанындан эгелээр. Автобус хоорайже трасса-биле баткаш, ипподромну, Карбышев, Рабочая кудумчуларын, республика эмнелгезин таварааш, маршрудуң Бай-Хаак кудумчузунуң белдириңге төндүрөр.

Ооң ыңай суурлар аразында маршруттарже база хуу автобустарны ажылап эгелээн бис. Ам дээрзинде автобустар Кызыл—Кара-Хаак—Черби, Кызыл—Ээрбек—Баян-Кол—Терлиг-Хая деп маршруттарже халып турар.

Өске-даа черлерниң аргыжылгазын өөренип көрүп турар бис. Ынчангаш пассажирлер аргыштырар автобүдүлгеге моон-даа сонгаар, үстүндө адааным ышкаш, негелделиг болур чүве болза, боттарынга-ла карылга тургузуп ап турар улус-тур деп санаар мен. А бистер бодувустуң талавыстан өске-даа аргаларны тып аптар бис.

Хуу автобустарны тургузар. Септелге ажилдарын чорудар чылыг гараж-биле хандырап дугайында айтырыг планда көрдүңнө. Моон сонгаар автобустарның ажылы экижиир, аргыжылга үзүктел-ишкени чокка чоруттунар уjurлуг.

Ийе, чоңунуң аразында амы-

дыралыңа чединмес, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, инвалидтер, хоочуннар дээш кынар-даа бар. Ажилчын планы-баста чиигелделер тургузар дугайында айтырыгны база кириген бис. Ынчап кээр-ге, аргыштырылга ажылында ам дээрзинде дуржулга чоруп турар. Амдызында ооң түңнелин чугаалары арай-ла эрте. Ындыг-даа болза, ажыл чогумчалыг болур уjurлуг дээрзинге бүзүрөп артып каалынар.

Руфина ИРГИТ, республика типогрфиязының ажилдакчызы:

1998 чылдың август 18-тиң хүнүндө эртенги үеде автобус манааш үр бөлдүм. Автобус барык 8 шак чоокшулай бергенде келди. Ол өйде

чыылган чоң автобус доктаар чер бүрүзүндө болган. Чолаачы автобустун чык долдур "тырып" алган кижини. Үр-даа болбаанда, Чооду Кидиспей кудумчузунуң ээр черинге келгеш, автобус бир машина-биле үскүлөжир чысты. Чолаачыны сонгаларын муңгашталдыр хөй пассажирлерни "тырып" алганы шын чүве. Автобуска олурган улус чолаачыны: "Чүге хөй кижин олуртуп турар силер" — деп чөмөлөп шаг болдулар. Чолаачы: "Мээң хууда автобусумну бодум билгей мен, таарышпайн турар болзуңар-за, дүшкүлөй беринер" — деп чаңчаныр болду.

Чечена МОНГУШ, Кызылда төп ажаалда банкызының

ажылдакчызы:

— Келир-келбестиг, ажилдаар-ажылдаавастыг хуу кижилерниң автобустарына бодаарга, күрүне автобустары черле кедилгиз турду. Автобустар чамдыкта чүгле эртенги үеде эвес, харын-даа хүндүс безин читкилей бээр таварылгалар бар болгай. А чамдыкта далаштыг пассажирлерни үндүрүг инспекциязының ажилдакчыларының хыналдалары база туткаш туруп бээри бар-дыр. Бир эвес хуу автобустар үргүлчү мынчаар ажилдаар чүве болза, оларның ажылын эки чурумчудары күзөңгиз.

Ольга САНДАРАА.

Тээли дааның эдээнге, ак-көк Хемчиивистиң эриниңе школа доосканыбыска тураскаадып уттундурбас даң хаязын уткуп алган бис. Динми-рээшкиниң сугур чаъсты-даа тоовайн, баянның таалан-чыг үделгези-биле ырлап, танцылап турган ийик бис. Он чыл иштинде кады өөренип келген хиревисте, ол даң хаязын уткуп тура, бот-боттарывысче бир тускай көрүп, улам ханы билчип, сеткиливис ханызындан хөөр-решкен ийик бис!

Чаңгыс класчыларывыс аразында ыңчан ынакшаан кижиде чок дивейн ор мен. 16-17 харың эзиниңге алзып, баштайгы ынакшылдың изиг тыныжыңа шонутпаан кижиде каяа турган деп. Сөөлгү катап кады уткаанывыс даң хаязы чамдыктарывыска "чажыдын" ажыдар хуулгаазын күштү бергини солун. 9 класска Дружбадан, Кара-Хөлдөн чаа өөреникчилер бистиңге келген, ыңчангаш бот-боттары-выс сонургажып шаг болган болдур бис ийин. Харалаа-ның, сагыш ышкаш чүве каяа турар, ол эртен чугаалажы-чугаалажы кээривиске, бир кыс бир оолга ынак, а ол оол өске кыска ынак, а ол кыс база өске оолга ынакшаан болган, шуут кара хилинчек...

Ынак башкыларывыстың күжү хилис барбаан. Башкы-лары-биле чаңгыс коллективте ажылдап чоруур эштеривис эмгекчелер. Кымнарыл ол? "Улус өөредилгезиниң тергини" деп бедик аттын эдилекчилери Зоя Серен-Доо-евна Хомушку, Валентина Чымбаевна Өлчей, дуржгалыг башкылар Роза Дүпчү-новна Иргит, Ольга Мөңгеев-на Хертек, Любовь Комутовна

Күжүгет олар-дыр. Эмчи эш-теривис Севил Сергеевна биле Зинаида Салчаковна олар-ның буянын көрүп, амырап чор бис. Дээди эртемниң ин-женерлеривис Сергей Күрү, Борис Хертек, Хүреш Күжү-гет, Сергей Күжүгет шупту найысылал Кызылда ажыл-дап, чурттап чорлар. Культура ажылдакчылары Наталья Пенеевна Салчак, Надежда Монгушова Хеймер-оол, харылзаа эргелелиниң на-чальниги Сергей Иргитович Чанзан олар Бай-Тайганың хүндүлүг кижилери-дир. Рыноктуң кадыг-берге аажы-лаашкынардын торулбайн биче бүдүрүлгени тургузуп алган чедишкениң ажылдап чоруур Любовь Чүргүевна Хертекти канчап магадава-боор. Чаңгыс класчыларым аразында малчыннар, саан-чылар, тудугжулар, чолаа-чылар дээш кандыг мерге-жилдиглерин чок дээр. Сет-кил ханып чугаалаксаар чү-лүм — бистиң аравыста чаңгыс-даа азырадыкчы, маңгысталчак, арагачы, дүр-жөк кижиде чок. Оолдарывыста таакпылаар кижиде безин ховар. Чаңгыс партага кады органым Ламажык Витя хар-ын чырыктапкан чоргулаар чүве.

Бистер өөренип турувуста клубче чагдадыр эвес, аныяк-тар ойнап, танцылаар. Ын-чангаш чанывыста Дружба-ның клубунче атакалаар бис. Башкылар-ла кээп үндүр сы-вырбас болза, дүнекиниң 2-3 шакка-даа чедир ойнаар бис. Бир катап кыжын медээжөк айдың кежээ бадып ор бис. Ийи суур аразында кезек ажык чер бар чүве, аңаа харга булганып, ойнап, теннип чоруп-ла ор бис. Оон бир

эживис тургаш мыңча дидир: "Че, кыстар, мен-даа Шолбан башкы сугже базып кирип-терим бо". Шупту чир-шоң дүжүп, каттыржып шаг болдуvus. Шынап-ла башкы-ның бажыңы мыяда болбас ийикпе. Каткы-хөглүг, шим-мээң-дааштыг клубче кире халыштывыс. Танцылап туру-вуста эжик ажыттыңан соонда канчангаш-ла клуб ишти шыпшың барган. Чүү болганы ол дээш хая көрүнүп кээримге, өөрлерим шупту сывырлып үнген оларже арны хуула берген Шолбан башкы эжик аксында кайгап алган тур. Угаан-кут чок үне-ле халаан мен. Эгийн-тыншы чүвелем оранчок шөлге хал-чып келгеш, ам эртен ат кыл-дыртырвыс ол-дур деп онаалганы шыырак бодаар эштеривис ам бо дораан баргаш кылыр, эртен эрте артканнарывыс дүжүрүп би-жири болдуvus. Эртенинде класска кээримге оолдар, уруглар ам-даа бодап ча-дажып турар болган. Ынчап девидеп турувуста-ла, коңга эдипкен. Шолбан Сундуевич-даа кирип келди. Самбырада хөй-ле чүве бижип каан турарын чаа эскерип кааш, муңгарап-ла кагдым. Ол-ла дораан башкы кыйгырды:

— Староста, самбыра чүге белең эвезил? Чүнүн-биле аштаар сен, мойнунда ол каас аржылың-биле бе?

— Чогуң дегин Салчак Саша биле Дансүрүн Раяны трып-кадан тывыңар деп сагын-дырганым шын чүве, ыңчал-дыр-даа алгебра бодаар дээш четтикпээннери ол, ам кан-чаар, аржылым-биле сам-быраны чүлгүп каапкан мен. Башкы чүү-даа болбаан чүве дег, дүүңгү "танцорларны"

сыскырып турар аразында трыпканы тып эккеп каан мен. Танцылап халчып турарының орнунга алгебра, геометрияны өөренир бис деп ааш кыг-ган бис. Ол аазашкынывыс 2-3 хире-ле хонук күштүг болган боор ийин оң.

Шолбан Сундуевич Хертек "б" класстың класс башкызы турган. Дыка-ла негелделик башкы. Ол эртемнерге кош-как бодум хилинчектенип шаг болган мен. А чогуң эште-римде физика-математика башкылары, инженерлер эмгекчелер болганы Шолбан Сундуевич биле Долзаңмаа Салчаковнаның ачызы деп бодаар мен.

"А" классты доостурган башкывысты Ольга Львовна Вафина дээр. Орус дыл, ли-тература башкылап турган. Оон ачызында литература, поэ-зияга сонургалдыг болган-нар аравыста хөй.

Ортумак класстарга база дыка шыырак башкыларлыг турдуvus. Саая Намчылович Долмажап, Сергей Сарыгович Хертек, Долзаңмаа Салча-ковна Суглай-оол, Өлчей Сал-чаковна Шыырап, Полина Хер-тековна Балдан, Полина Шелеевна Салчак болгаш өс-келер-даа. А бирги класска башкывыс — Допул Лама-жыкович Хертек. Күш-куль-тураны 4-тен 10 класска чедир ат-сураглыг Алексей Кондратьевич Ампилогов башкылаан. Башкыларывыс ачызында спортка ынак, кадык-сергек кижилер бол-ганывыс ол. "А", "б" класс деп ылгашпас боттарывыс спортчу маргылдаа үезинде езулуг удурланькчылар апаар тур-дуvus.

Республика чергелиг мар-гылдааларга киржиң, кожуун-

пун чыынды командазының кежигүнү турган эживис Света Хертек шынап-ла турза узун-даа кижиде. Шолозын "Те-ве" дээр. Волейболдаар, бас-кетболдаар, конькилээр, узун-нун, бедин халыыр — спорт-ка дески шыырак кижиде. Ол ам бистиң аравыста чок, аар аарыг аныяк назынды-ла дөө өртемчейже алгаш бар-ган.

Кара чажывыстан кады ой-нап өзүп келген, сентябрьның 1-де кады бирги класска кир-ген эжим Эрести канчап уттур мен! Орук айыыл-хала-вы эвес болза, чаптанчыг-кыс-тарын өстүрүп, оларын өөртүп чорбас бе...

Школа доосканывыстан бээр ам 25 чыл эрткен. Сентябрь бир келирге-ле, төрөөн школавысты, өөрүмнү, башкыларымын сактып кээр мен. Чоокта чаа-ла чаңгыс класчылар турдуvus, а аңаа кырган-ава, кырган-ача бар. Ол хиреде школавысты кагбайн чор бис. Чыгып келгеш-ле кирип, доозукчу аныяктар-биле ужуражып чаң-чыга бердивис. Тээли орту-мак школазының 63, 73, 83, 93 чылдарда доозукчуларының ужуражылгазы школага дыка-ла солун эрти. Янзы-бүрү маргылдааларны, оюн, кон-курстарны эрттирдивис. Ниитизи-биле түннөп кээрге, бистер — 73 чылдың доо-зукчулары, аңаа тиелекчилер болдуvus. Башкыларывыс чыып алгаш клубча-даа ужуражылгаларны органи-заптап турдуvus. Ол бүгүнү сактыры дыка эргим-дир, сактышкынар кыптыгып, бижириңче ала-чайгаар албадаттар...

Светлана БАЛЧЫР,
"Шынның" корр.

ЧАРЛАЛДАР

Тыва Республиканың Президентизиниң чанында күрүнө албан айтыргларының талазы-биле Чөвүлели Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының аңаар дириг амытаннарны камгалаар, контрольдаар болгаш ажылгаарын таарыштырар талазы-биле эргелел начальнигиниң хостуг арткан күрүнө албан-дужаалыңа ажылдаар кижини шилип алыр конкурсту эрттирерин чарлап тур.

Профессионал күрүнө алба-нынның кол албан-дужаалыңа чугула негелделер болза, чогуур специализацияга дээди эртемниң, күрүнө албаны-ның кол албан-дужаалдарыңа ийи чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг азы билиниң дугайында дипломунда айты-кан мергежилниңге 4 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болуру.

Конкурса киржир күзел-диг хамаатылар Тыва Респуб-ликаның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының аңаар дириг амытаннарны камгалаар, контрольдаар бол-гаш ажылгаарын таарышты-рар талазы-биле эргелелинге дараазында документилер-ни кириер:

— хууда билдиришкени, доктааткан майык езугаар ан-кетазы, 5х6 см хемчээлди

ийи фото-чурук, 3х4 см хем-чээлдиң үш фото-чурук, бодун бүзүрөткен документ;

— профессионал билиин болгаш мергежилин бадыт-каан документ;

— күрүнө албаныңа ажыл-даарыңа тааржырын айты-кан, кадының дугайында эмчи мынзылгазы;

— доктааткан чурумну езу-гаар орулгаларының болгаш өңчүзүнүң дугайында медээ;

— күш-ажыл дептериниң хоолгазы.

Документилерни бир ай хуусаа иш-тинде дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Склад-ская I "б". **Тайылбыр алыр теле-фоннары:** 3-32-93, 3-32-32.

"Каа-Хем" хөмүр-даш уур-гайы 1998 чылда чонга хөмүр-

даш садарының керээлерин 1998 чылдың август 3-тен эгелеп чарып турар. Бо чыл-дың октябрь 19-туң соонда керээ чарар айтырыг талазы-биле негелделерни чугаа-лашпас.

АДМИНИСТРАЦИЯ.

Чурттуң саң-хөө рыногунда тургустуна берген байдалга холбаштыр Тыва Республиканың Национал банкызы чурттакчы чонда болгаш саң-хөө албан черлериниң ажылдакчыларында тургусту-нуп кээп турар айтырыгларга тайылбыр бээр "изиг истиг" телефоннарны тургускан. Олар болза:

9-34-61 — валюта таарыш-тырар килдис.

9-33-38 — акша саарылгазы таарыштырар килдис.

Медицинаның ыяап-ла камгаладылганының (МЫК) Тыва Республика фондузу МЫК-ка камгаладылга дады-вырларын чыыр, МЫК-биле удур-дедир санажыгталарны чорудар болгаш еселер дуг-

лаар талазы-биле семинарны организацияларның, албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң (өнчүнүн бүгү хевирлериниң) удуртукчулары болгаш кол бухгалтерлер-биле 1998 чыл-дың сентябрь 16-да эрттире-рин дыңнадып тур.

"ШЫН" СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

ТКУ-нун доозукчузу, "Хову-Аксы-93" конкурстуң лауреа-ды, амыдыралыңа кызымак, быжыг тура-соруктуг, чонунга хүндүткелдиг чораан, мээң ынак болгаш эргим эжим Солун-оол Чолдак-Хунаевич МОНГУШТУ сөөлгү орукче үдежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүзүп, мээң ажыг-шүжүмнү кады үлешкен ТР-ниң Өөредилге яамызынга, Дээди Хуралдың Даргазы Ш.В.Кара-оолга, Дээди Хуралдың депутаты К.Б.Ондарга, муниципалитет эт-хөргени эргелелиниң Кызыл хоорай комитетиниң даргазы М.К.Анай-оолга, ТКУ-нун ректору О.Б.Бузуур-оолга, филология факультетиниң

деканы Т.Т.Мунзукка, физи-ка-математика факульте-диниң деканы Н.М.Кара-Салга, хүлээп алыр комиссия-ның харысалгалыг секре-тары Л.Н.Власовага, тыва дыл болгаш литература кафедрасының башкыла-рынга, № 9 ортумак школаның башкыларыңа, чаңгыс клас-чыларыңа, чаңгыс курсчу-ларыңа, эш-өөрүңге, төрел-деримге, чонумга четтирге-нимни сеткилим ханызындан илереттим.

Ынак эми Аңа.

Кызылдың уран чүүл учи-лищезиниң коллективи учи-лищениң башкызы, тыва национал хөгжүм херексел-дериниң оркестриниң удур-тукчузу

Татьяна Туматовна БАЛДАНЫҢ

хенертен мөчээнин улуг хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге, чоок ки-жилеринге ханы кажы-далды илергейлеп тур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязы-ның коллективи.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

Харысалгалыг секретарь Маадыр-оол КАЛЧАН.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-33-91; кол редакторнуң орадакчызы—3-33-91; секретариат—3-36-82.

КИЛДИСТЕР:

Чазаактың ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис—3-33-91; экономиктиң оскерттигелер болгаш социал амыдырал—3-34-49; медээлер албаны—3-39-15; чагаалар болгаш чагыдыл-га—3-39-03. Бухгалтерия—3-41-23; коррек-торлар—3-41-16. Солун неделада үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 5996. Чагыт 110. АГАР САНЫ: КБ "Тыва кредит" № 363406. корр. сч. 700161629. МФО 049304729. ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерация-зының Парлаалга болгаш массалыг информация чөпсөктериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007. Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туру-жу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дың-цадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.